

ДИСКУСІЙНИЙ КЛУБ

В. П. Антонюк,
доктор економічних наук,

О. Д. Прогнімак,
Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ДОНБАСУ В КОНТЕКСТІ НАГРОМАДЖЕННЯ РИЗИК-ПОТЕНЦІАЛУ

Донбас завжди був одним із найбільших та вагомих для України регіонів, в якому сконцентровано значну частку природних та людських ресурсів, а також провідні галузі індустріальної економіки. Промисловий розвиток Донецької та Луганської областей почав формуватися у другій половині XIX ст., найбільшого розквіту досягнув у 60-70-ті роки XX ст. В структурі видів економічної діяльності цих областей переважають капіталомісткі галузі індустріального типу: вугледобувна, металургійна, енергетична, машинобудівна, хімічна, які на сучасному етапі мають низький техніко-технологічний рівень розвитку (в основному 3-й технологічний уклад) та потребують модернізації. Їх функціонування пов'язане з поширеністю небезпечних та важких умов праці, негативним впливом на навколишнє середовище внаслідок більш високого рівня промислового забруднення, що формує специфічне середовище життєдіяльності населення даної території. Донбас є основним старопромисловим регіоном України (СПР) з усім букетом притаманних цим регіонам проблем, які будучи помноженими на специфічне соціокультурне середовище, сформоване внаслідок історичних процесів розселення, інформаційно-культурної політики України та Росії, створили ту вибухонебезпечну соціальну суміш, яка вилилася в сепаратизм та збройний конфлікт на Сході України.

Територія регіону – це конструкт історичний, соціокультурний, економічний та інституціональний, що в комплексі формує потенціал його саморозвитку або потенціал деградації. При цьому соціокультурні процеси в цьому відіграють провідну роль. *В якості гіпотези авторами висунуто тезу, що на теренах Донбасу було сформовано таке соціальне середовище, в якому поступово зростає ризик-потенціал, що в сукупності зі слабкістю та неефективністю державних інституцій призвело до сепаратистських і проросійських настроїв значної частки населення та стало приводом для агресії й*

розв'язання на території Донецької - Луганської областей збройного конфлікту.

Для того, щоб обґрунтувати, що на території Донбасу було сформовано соціальне середовище, яке має значний ризик-потенціал, треба передусім розглянути історичну спадкоємність цього середовища та соціокультурні процеси, в яких значну роль зіграли геополітичний фактор, специфічні процеси заселення території, урбанізації та забудови шахтарських міст, формування освітньо-культурного простору, конструювання регіональної ідентичності, виникнення в цьому регіоні так званих «ризик-солідарностей». При цьому ми виходимо з цивілізаційної парадигми і вважаємо рівнозначною з іншими чинниками роль соціокультурних факторів у суспільному розвитку.

Об'єктивні тенденції посилення ролі соціокультурних чинників територіального розвитку. Ще в середині 80-х років XX ст. відбулося перенесення акцентів з технологічних і політичних аспектів модернізації на її соціокультурні аспекти. В науковому середовищі сформувалася думка, що в пост-індустріальному суспільстві в якості домінанти має розглядатися сфера не суто економічних, а перш за все, соціальних відносин. Науковці відзначають, що економічні процеси визначаються сукупністю суспільних інститутів. До таких інститутів належать не тільки правові норми і адміністративні рішення, а й системи цінностей, пріоритети, традиції, мораль, етика, що панують у суспільстві¹. Науковці інституту економіки й прогнозування НАН України стверджують, що в актуальній структурі соціокультурні фактори визначають економічні зміни. Від свідомості, освіти, поведінки людини залежить те, як буде змінюватися економічна система (актуальна структура), хоча сама свідомість, освіченість, поведінка залежать від рівня економічного розвитку суспільства (фундаментальна структура)².

¹ Кальченко Т.В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень: монографія / Т.В. Кальченко. – К.: КНЕУ, 2006. – 248 с. С.49-51.

² «СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМИРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ» (I етап: Актуальність соціокультурних параметрів економічної модернізації)

[Електронний ресурс] // Відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «ІЕПр НАН України» травень - грудень 2014 р. – Режим доступу: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Socio_kulturni-vymiry-modernizacii-22_12_2014_V03.pdf.

Згідно з такими уявленнями наповнюється новим змістом поняття людських і соціальних ресурсів, як важливих чинників постіндустріального розвитку. Роль соціокультурних факторів в активізації процесу модернізаційних зрушень поки ще недооцінена в Україні, в той час як в розвинених країнах відбувається не тільки розширення теоретичних уявлень, але і підвищення уваги до цих питань. У рамках західної економічної думки наукове осмислення ролі соціокультурної складової економічного розвитку, бере свій початок з кінця XIX – початку XX ст. за такими напрямками: культурно-історичний (В. Зелізер, Г. Зіммель), стадіально-технологічний (Д. Белл, О. Тоффлер), багатфакторний (Р. Арон, Р.Л. Хайлбронер) та ін.³

Сформувалась цивілізаційна парадигма, яка представлена в роботах О. Шпенглера, К. Ясперса та сучасних авторів – С. Гантінгтона, Ю. Яковця, Ю. Павленка та ін. Досліджуючи економічні закономірності зародження, розквіту та занепаду цивілізацій, прибічники даного підходу наголошують на рівноправності впливу різних факторів (економічних, політичних, релігійних, культурних, національних та ін.) на хід історичного розвитку⁴. При цьому базовий рівень (підґрунтя цивілізаційного процесу) визначається національно-етнічними цінностями, менталітетом людських спільнот, традиційною культурою та стереотипами побуту, звичаїв, укладу буття⁵.

У більшості соціологічних та соціоекономічних теорій обґрунтовується, що в сучасних умовах соціальні чинники, як і морально-етичні цінності стають фундаментом усього суспільного розвитку. Цю зміну суспільної парадигми сформував соціокультурний, соціально-інформаційний тип постіндустріальної спільноти, який прийшов на зміну адміністративному і соціально-економічному типу, або технократично-економічної єдності, заснованої на розподілі праці. Такий підхід в регіональному аспекті означає, що розвиток регіону включає не тільки економічні, а й культурні, освітні, екологічні, соціальні, політичні та інші аспекти життя регіону, що дозволяє сприймати його як регіональний соціум та колективний соціально-економічний суб'єкт.

Такий методологічний підхід є важливим для аналізу та розуміння процесів, які відбуваються в старопромислових регіонах. Це обумовлено також

тим фактом, що і в розвинених країнах інтегрування СПР до економіки знань зіштовхується із чималими труднощами, адже потребує високої концентрації творчих сил, їх «критичної маси», а також постійного накопичення нового в надрах старих структур. Справа не тільки в тому, що різка структурна перебудова в цих регіонах, яка пов'язана із закриттям не ефективних виробництв, породжує значну соціальну напругу. *СПР басейнового типу це – своєрідні регіональні соціуми, які втратили, або ніколи не мали рис центральних регіонів з їх високим креативним та адаптивним потенціалом, спроможним генерувати і сприймати інновації та гнучко реагувати на нові вимоги суспільного розвитку.*

Існує багато визначень регіону як соціуму, але вони в сутності незначно відрізняються одне від одного. Якщо їх узагальнити, то *регіональний соціум може визначатися як стійка соціально-територіальна спільність або соціально-територіальне утворення, яку поєднує схожість умов життєдіяльності людей в єдиному економічному, політично-правовому, екологічному та етнокультурному просторі.* Донбас на протязі десятиріч сформувався не тільки як адміністративно-територіальне утворення, яке об'єднує географічне місце, єдиний центр адміністративного управління, але і як специфічна соціокультурна цілісність, обумовлена єдиним ареалом соціокультурного простору. Він відповідає усім критеріям її виокремлення з позицій економічної соціології, якими є: територіальна концентрація населення на відносно компактній території; просторове уособлення; соціально-економічна цілісність; самодостатність виробничої і невиробничої сфер для задоволення основних потреб населення; специфіка якісного складу населення і середовища його життєдіяльності; усвідомлення більшістю мешканців приналежності до даної територіальної спільноти, наявність спільних інтересів, які формують певні типи територіальної поведінки населення⁶. Особливостями Донбасу є більш пізня (в історичному масштабі) та специфічна історія освоєння та індустріального розвитку його території, особливий статус в межах попередніх державних утворень (Російської імперії та СРСР), його прикордонне розташування в Україні.

Можливості успішного включення в процеси світового розвитку – до регіонів це відноситься в тій

³ Веремієнко Т. С. Соціокультурні критерії концепцій економічного розвитку [Електронний ресурс] / Т. С. Веремієнко // Ефективна економіка. – 2012. – № 5. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?o=1&z=1349>.

⁴ Там само.

⁵ Кримський С.Б. Глобалістка та регіонально-національний чинник в ієрархії цивілізаційних процесів // Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми дослідження та викладання): Матеріали

міжнародної наук.-практ. конф. 26-27 квітня 2000 р. – С. 39-41.

⁶ Попов В.Б. Соціокультурна гетерогенність України в індустріальному і постіндустріальному вимірах / В.Б. Попов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р./ Наук. ред. І.Д. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. – С. 125.

же мірі, що і до країн – сьогодні більш ніж будь-коли залежить від якості людського капіталу в них. Втім та система його формування і використання, яка на протязі довгого часу склалася в Донбасі тільки закріплює і посилює існуючий центрально-периферійний розлом сучасного суспільства. Суттєва різниця поміж Донбасом і повноцінними центральними районами в тому, що в ньому не тільки не накопичувався, а навпаки, поступово втрачався креативний людський і соціальний потенціал, який є неодмінною складовою центрального району, двигуном його руху.

Історія заселення Донбасу та формування регіонального соціуму. В демосоціальному плані Донбас являє собою регіон зі складною сумішшю національностей, що обумовлено історією його заселення. У XVI-XVII ст. заселення так званого «Дикого поля» здійснювалось українським та донським козацтвом, а також вихідцями з Правобережної України. У XVIII ст. територія сучасного Донбасу поступово заселяється не лише вихідцями з центральної України та Росії, але й переселенцями з Балкан та Криму. Наприкінці XVIII ст. населення Донеччини представляли понад 30 етносів, серед яких у 1779 р. українці становили понад 61,3% від загальної чисельності населення. За ними йшли росіяни (20,5%), греки (7,3), вірмени (6,1%), молдовани (2,5), а на решту припадало трохи більше 2% від загальної кількості населення краю⁷.

На початку індустріального розвитку Донбасу (друга половина XIX – початок XX ст.) інтенсивність заселення території прибулими з інших регіонів зростає, що було обумовлено зростаючою потребою в робочій силі для новостворюваних підприємств. Розвиток вугільної, а в подальшому і металургійної промисловості потребував десятків і сотень тисяч нових робочих рук. При порівняно високій забезпеченості місцевого селянства землею воно неохоче йшло працювати в промисловість, де умови були жахливими. Тож основна частина найманих робітників прибувала з аграрно перенаселених регіонів, причому переважно російських. Перший Всеросійський перепис населення, проведений у 1897 р., виявив, що російські губернії були батьківщиною 46,7% усіх переселенців, українські – 37,9%, білоруські – 0,8%, решта мігрантів походила з інших частин імперії, зокрема з Кавказу⁸.

Наслідком міграційної політики стало домінування у промислових містах Донбасу на початку 20-х років вихідців з українського села, однак в 30-ті роки не тільки загальмувалась природна урбанізація українців, а й погіршилась мовна ситуація в зв'язку із зростанням прибулих із російських регіонів. В 1926 р. в Донбасі українці становили 64,1% населення і тільки 40,6% робітництва, росіяни – відповідно – 26% і 48%⁹.

В досліджуваний період динамічно зростала чисельність населення Донбасу та змінювалась його соціальна структура. Чисельність робітників на Донбасі впродовж 1926-1936 рр. збільшилась в 3,3 рази, в той час як в СРСР – у 2,6 рази. При цьому 45% поповнення робітничих кадрів України в період 1926-1929 рр. становили селяни, а у Донбасі цей процес був ще більш вираженим. Серед шахтарів і металургів, які влаштовувались на підприємствах Донбасу у 1928 р. селяни становили відповідно 70,5%, а у 1930-1932 рр. – 80%¹⁰. У 30-ті роки селяни залучались до промислових міст головним чином за оргнаборами – договорами із колгоспами, за постановою РНК СРСР №861 від 28.04.33 р. органи міліції райцентрів були зобов'язані видавати паспорти завербованим за оргнабором без перешкод¹¹.

Державна політика СРСР активно сприяла міграції в міста «великих строек» представників різних національностей та різних релігійних конфесій. У середньому в 30-х роках для роботи лише у вугільній промисловості і будівництві на Україну щорічно прибувало близько 40 тис. робітників головним чином із РФСР (Курської, Воронежської, Орловської, Смоленської областей)¹². Окрім селян робочою силою слугували також ув'язнені, яких направляли в Донбас на виправно-трудова роботи. Дослідники відзначають, що у повоєнні роки в політиці забезпечення регіону робочою силою окрім комсомольсько-молодіжних призовів та наборів додалися депортації, переселення репатрійованих та інтернованих, розконвойованих, амністованих та військово-полонених. Таким чином, упродовж майже 100 років Донбас поглинав вихідців із теренів усієї Російської імперії, а потім СРСР. Сюди масово їхали після відбуття покарань у місцях позбавлення волі, особливо після низки амністій у 1950-х роках¹³. Найбільшу частку серед переселених на Донбас склали чоловіки працездатного віку, які їхали сюди на

⁷ Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.

⁸ Олексієнко О. З плавильного казана імперії / Тиждень. – 28 листопада, 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/35590>

⁹ Гогохія Н.Т. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. XX ст. / Н.Т. Гогохія. – Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р./

Наук. Ред. І.Д. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. – С. 321.

¹⁰ История рабочих Донбасса. – К: Наукова думка, 1981. – Т.1. – С.245-246.

¹¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО).- Ф.-6 – Оп.2. – Спр.23. – Арк.5. (цитуються за [9]. – С 318).

¹² Урбанізація и развитие городов в СССР. – Л.: Наука, 1985, с.46.

¹³ Олексієнко О., цит. праця.

заробітки та в пошуках незалежності. Формувалося специфічне соціальне середовище, відірване від свого етнічного та релігійного коріння, родинних зв'язків та обов'язків, що накладало суттєвий відбиток на соціальні відносини (поширеним були брутальність, насилля, пияцтво).

Особливості процесів урбанізації та забудови шахтарських міст Донбасу. Форсована індустріалізація Донбасу в перші десятиріччя ХХ ст. диктувала прискорену урбанізацію. Адже саме місто, згідно з принципами планової економіки, є базовим елементом промислової системи, а міграції, які стимулюються владою, забезпечують її потреби в робочій силі. На початку ХХ ст. на території сучасної Донецької області знаходилось лише 4 міста. Вже протягом 20-30-х років на території Донбасу біля старих і новостворених підприємств виникли робітничі поселення, які згодом почали перетворюватись в індустріальні центри, внаслідок чого з'явилося ще 12 міст (Краматорськ, Макіївка, Дебальцеве, Констянтинівка та інші). Згідно з переписом населення 1939 р., воно зросло у два рази проти 1926 р., три чверті його мешкало в містах. Щорічні темпи приросту міського населення в промисловому Донбасі були, особливо в 1927-1931 рр., у 2,4 рази вищими, ніж загалом по Україні (відповідно 12,2% та 5%). За цей період міське населення Ворошиловградської області зросло у 4,2 рази, Сталінської – у 3,7 рази. Для порівняння, в областях, що традиційно відрізнялись досить високим рівнем урбанізації, приріст міського населення був нижчим: у Харківській області – у 2,3, Київській – 1,5, Одеській – у 1,4 рази¹⁴.

Аналізуючи процеси урбанізації, необхідно враховувати, що Постановою ВУЦВК та РНК від 24 квітня 1924 р. створено дві офіційні категорії міських поселень і визначено порядок переходу населених пунктів у розряд міських, висунувши лише одну «категоричну» умову: наявність 3 тис. жителів для переведення в категорію «селища міського типу» (СМТ) і 10 тис. – в категорію «місто»¹⁵. Також усі так звані «передмістя», що знаходились у безпосередньому підпорядкуванні міськраді були включені до складу даного міста. Тому напередодні проведення перепису до СМТ було зараховано як старі містечка із сталими міськими традиціями, так і велику кількість робітничих селищ, що виникли доволі великих підприємств.

Аналіз статистики даного перепису показує, що 37,8% міського населення Ворошиловградської і понад 20% Сталінської областей мешкало в СМТ, більшість з яких були просто житловими додатками

до підприємств і шахт. Мінімальна кількість мешканців таких селищ міського типу ледве сягала 2 тис., максимальна – наближувалась до рівня малого або навіть середнього міста. Якщо кількість населення пододала певний поріг, це було визначальним фактором перетворення його вже в місто. В 30-ті роки таким чином виникли міста Амвросіївка, Дзержинськ, Дружківка, Брянка, Волноваха, Кадіївка, Краснодон, Лисичанськ, Ровеньки та ін. міста Донбасу.

Сталінська і Ворошиловградська області вже в той час були найбільш урбанізованими в Україні, відповідно 78,1% і 65,7% населення яких було міським. На території Сталінської області в 1939 р. розташовувалось 120 міських поселень (31 місто і 89 смт), Ворошиловградської – 105 (21 місто і 84 смт). Для порівняння – у Харківській – 57 (13 міст і 44 смт), у Дніпропетровській – 38 (10 міст і 28 смт), у Київській – 30 (10 міст і 20 смт). З 87 великих (більше 100 тис. мешканців) та середніх (20-100 тис.) міст України – 31 розташовувалось саме на території Донбасу і мешкало тут 30% усіх жителів великих і середніх міст України. Водночас відбувався процес значного укрупнення самих міст за чисельністю його жителів. Так, за зазначений період населення Краматорська зросло в 7,5 разів, Макіївки – у 5, Сталіна, Жданова, Горлівки – у 4 рази, Констянтинівки – у 3,8, Єнакієва – у 2,5; Луганська – у 2 рази. Але найбільшу активність у процесі зростання населення проявляли колишні селища і малі міста: Часів Яр – у 22, Свердловськ – у 11,97 рази¹⁶.

Для порівняння: великі міста України з давньою історією, які стали осередками культурного і економічного життя, мали менші показники зростання кількості населення: Київ – у 1,6, Одеса – в 1,4, Харків – у 1,9 разів. *Швидкість темпів урбанізації Донбасу в цей час дозволила деяким дослідникам вважати їх не органічними, а патологічними*¹⁷.

На сучасному етапі місто є складним адміністративним, економічним, соціальним утворенням. Поняття «місто» у літературі розглядається у двох ракурсах: як поєднання територіальної громади, території, економіки, або як відкрита система, здатна до самоорганізації. Вона характеризується концентрацією різноманітних форм соціальної й економічної діяльності, суспільних відносин і зв'язків, інформаційних потоків та культурних здобутків, що найбільшою мірою визначає соціально-економічний розвиток та добробут людей регіону й країни. Сучасні великі міста є основними культурними й соціально-економічними центрами, основою розвитку

¹⁴ Гогохія Н.Т. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. ХХ ст. / Н.Т. Гогохія. – Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. /

Наук. Ред.: І.Д. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. – С. 314.

¹⁵ Там само. – С. 312.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 315 (див. також [19]).

регіонів і держави в цілому. Індустріальні міста концентрують значну частину виробничого, науково-технічного, інтелектуального, інноваційного і фінансового потенціалів та стають сучасними центрами розвитку наукоємних галузей промисловості, що сприяє економічному розвитку та підвищенню якості життя населення.

Прискорені процеси урбанізації Донбасу не забезпечували відповідний міському типу поселень соціокультурний та побутовий розвиток. Вже існуючі міста, розростаючись, поглинали гірничі поселення, автоматично перетворюючи їх мешканців на городян. Саме адміністративний фактор приросту міського населення, замість природного та міграційного, в зазначений період зумовлював штучність та патологічність такої урбанізації. Внаслідок цього нові міста опинилися перед проблемою створення міських традицій на пустці, а це вимагало не тільки часу, а і певних умов, яких не існувало.

Цю штучність урбанізації Донбасу як процесу розповсюдження міського способу життя ілюструє розселення робітників саме вугільної промисловості, яке зумовлювало їх «напівміський» спосіб життя. Шахти здебільшого розташовувались у приміській зоні індустріальних центрів або ж у сільській місцевості. Хоч підвищення статусу робітничих поселень до міст поступово призводило до покращення їх благоустрою, цей процес відбувався надто повільно. Чимало робітників вугільної промисловості Донбасу ще й на початку 40-х років мешкали в бараках і казармах, що не мали центрального опалення і води. Хоч шахтарі за статистичними звітами й потрапили до категорії городян, але не відчували на собі змін, які дав їм міський спосіб життя. Характерною особливістю міського побуту 30-х років була житлова тіснота і скупченість. Тоді на кожного із українських жителів припадало 5,3, а в Донбасі – тільки 3,8 м² житлової площі¹⁸.

Рівень забезпеченості житлом і в 50-х роках залишався украй низьким – в межах 5,5 м² житлової площі на одну особу. Значну частину житлового фонду в шахтарських містах складали напівземлянки, підвали, казарми, бараки, колишні виробничі приміщення, а також будинки, зведені в 1905-1912 рр. У великих містах (Сталіно, Ворошиловград, Макіївка тощо) переважним типом житла була комунальна квартира, заселена кількома сім'ями. Надзвичайно низькою була і якість новозбудованого житла, яке за 4-5 років експлуатації набувало аварій-

ного стану¹⁹. Ситуація почала поліпшуватись лише в кінці 50-х – на початку 60-х років.

Одночасно із значними темпами введення в дію нових промислових підприємств, на Донбасі встала низка проблем пов'язаних із розселенням і облаштуванням побуту прибуваючої в регіон робочої сили. Обов'язки життєзабезпечення шахтарських селищ та міст, облаштування, утримання комунальних об'єктів протягом 1950-1980-х років були майже повністю покладені на Мінвуглепром. Вугільні комбінати виступали також безпосередніми забудовниками шахтарських міст та селищ, хоча щорічні плани зведення нового житла ними не виконувались. Усі витрати, пов'язані з будівництвом інженерно-комунальних споруд, шляхів, будівель соціально-культурного призначення тощо вносились в ті часи до зведеного кошторису будівництва шахти. Так, на початку 50-х років «Сталінвугілля» та «Артемвугілля» здійснювали забудову в 120 селищах та 10 містах Сталінської області; «Ворошиловградвугілля» та «Донбасантрацит» були забудовниками 118 селищ та 15 міст Луганської області²⁰.

З метою поліпшення проектування шахтарських населених пунктів Рада Міністрів УРСР затвердила Положення про будівництво шахтарських селищ, яким детально регламентувалась забудова шахтарських селищ і, наприклад, кількість поверхів житлових будинків навіть центрів міст не мала перевищувати чотирьох, що визначало їх потворний зовнішній вигляд. До середини 60-х років в них переважали одно- та двохповерхові будинки, а в Селидовому, зокрема, були будинки із солом'яними стріхами²¹. Для прискорення вирішення житлового питання також досить часто будували дерев'яні збірні будинки. І хоч в великих містах їх будівництво поступово припинялось, в малих, навпаки, воно ставало дедалі поширенішим У деяких, особливо «молочних» містах збірні дерев'яні будинки становили 60% міської забудови. У шахтарських містах та селищах їх було вдвічі більше, ніж це передбачалось планами забудов внаслідок заміни будівництва двоповерхових будинків одноповерховими дерев'яними²².

Місцеві проектні та архітектурні організації було укомплектовано кадрами недостатньо кваліфікованими, що спричинило застосування одноманітних архітектурних прийомів та композицій, відсутність оригінальних архітектурних рішень. Так, з 14 головних архітекторів Луганської області лише 7

¹⁸ Історія УРСР. – К.: Наукова думка, 1984. – С.231.

¹⁹ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу (1950 – 1980-ті роки) // К.В. Кузіна, З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2010. – 335 с. – С.120.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) – Ф.Р-2605. – Оп. 8. – Спр.612. – Арк. 1 (цитується за [19]. – С.111).

²¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-3780. – Оп. 2. – Спр.37. – Арк. 56 (цитується за [19]. – С.113).

²² ЦДАВО.- Ф.Р-2605. – Оп. 8. – Спр.612. – Арк. 45-47; ДАДО.- Ф.Р-2689 – Оп. 1. – Спр.180. – Арк. 32-33. (цит. за [19]. – С.113).

мали вищу архітектурну освіту, а з 18 районних архітекторів жоден не мав спеціальної архітектурної освіти²³.

Не йшлося про архітектурну неповторність міст, вони були схожими одне на одне, однаково сірими, безвиразними, і навіть потворними. Не дивно, адже будівництво здійснювалось не архітектурними, а, в основному, вугільними об'єднаннями. В той час коли вітчизняною практикою забудови міст в країні становилась нова, суто міська форма, – мікрорайон, для шахтарських міст Донбасу залишалась індивідуальна забудова, в якій поєднувалися елементи міського і сільського стилю життя з неодмінними господарськими спорудами та присадибними ділянками.

З 1958 р. розпочалося масове будівництво малогабаритного дешевого житла за типовими проектами (так званих «хрущоб»), які певним чином знизили гостроту житлової проблеми, але не набагато підвищила комфортність проживання.

Загрозою для подальшого існування шахтарських міст Донбасу стало просідання ґрунту в житлових масивах над шахтними виробітками, оскільки нерідко шахтарські міста та селища проектувались і будувались над дільницями діючих шахт та в безпосередній близькості від них. Внаслідок цього зазнали руйнації не тільки будівлі, а й водогінні та комунікаційні мережі, очисні споруди, шляхи. При цьому ремонт зруйнованих будівель та переселення населення з небезпечних зон відбувалось незадовільно. Наприклад, в м. Новгородівка було підроблено шахтними виробітками 136 будинків, а заплановано ремонт лише чотирьох. Ця проблема шахтарських міст загострювалась з кожним роком – в 80-х роках під деякими з них простягались десятки кілометрів виробіток, а ефективних заходів для її подолання не вживалось. Коштів місцевих бюджетів на це не вистачало. Адже, наприклад, ремонт тільки однієї вулиці м. Білозірська в 1989 р., яка руйнувалась з цих причин, вимагав втричі більше коштів ніж складав бюджет на благоустрій міста²⁴

Обов'язки щодо благоустрою шахтарських міст покладались як на місцеві ради, так і на вугільні підприємства, але на протязі 50-х років цій справі не надавалось великого значення і в багатьох містах роботи з благоустрою фактично не проводились, з причини нестачі коштів, техніки, робітників. В дуже поганому стані була дорожня інфраструктура, освітлення вулиць (в деяких містах, таких як Моспине, Шахтарськ освітлення мала лише п'ята частина довжини усіх вулиць). Відсутність брукованих шляхів призводило до того, що навесні, через бездоріжжя

продукти харчування (про інше і не йшлося) у багатьох шахтних містечках та селищах Луганської області завозили тракторами²⁵.

Протягом 1960-1980 років утримання шахтарських міст помітно поліпшилось завдяки масштабним програмам озеленення, освітлення вулиць, ремонту шляхів і тротуарів, обладнання спортивними і дитячими майданчиками. Але вже у другій половині 80-х років внаслідок загострення кризи у вугільній галузі, в шахтарських містах питання благоустрою та соціального розвитку шахтарських міст були відсунені на другий план, адже відділ житлово-комунального та побутового обслуговування трудящих був структурним підрозділом Мінвуглепрому УРСР.

Продуктивність праці в вугільній галузі почала знижуватись, але виробництво потребувало прибуття нових робітників замість впровадження нових технологій. Звичайною стала практика, коли нові шахти вже були введені в експлуатацію, а житло для нових працівників ще не було зведено. Житлова проблема завжди залишалась однією з актуальніших, гострота якої обумовлювалась безперервним поповненням прибулими робітниками. У 90-ті роки процес забезпечення населення житлом різко погіршився. Так, у Донецькій області у 1990 р. на квартирному обліку в містах перебувало 281,7 тис. сімей та однаків, отримали квартири лише 21,4 тис. (7,6%), у 1995 р. ці показники були такими: на квартирному обліку – 234,7 тис., отримали житло – 7,6 тис., або 3,2%²⁶. Аналогічна ситуація мала місце і в Луганській області. Процеси ринкової трансформації та реструктуризації вугільної галузі негативно позначилися на становищі багатьох малих та середніх міст досліджуваних областей, обумовивши їх занепад.

Дослідники відзначають, що в останні десятиріччя на Донбасі розвивалися переважно обласні центри, де були сконцентровані основні капітали регіону та офіси найбільших компаній. Особливо це стосується Донецька, в якому з наближенням "Євро-2012" розпочався стрімкий розвиток міської інфраструктури. Місто активно прикрашали та облаштовували. Покращення зовнішнього вигляду обласного центру супроводжувалось зубожінням мешканців на периферії регіону.

Урбанізація Донбасу була форсована і вже тому специфічна. Високих темпів їй надавали не тільки вугільна та металургійна бази, а також хімічна промисловість (Лисичанськ, Слов'янськ, Рубіжне, Горлівка, Костянтинівка) і машинобудування. Але справжня специфіка цього процесу полягає в тому,

²³ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-179. – Оп. 11. – Спр.35. – Арк. 74-77 (цит.ється за [19]. – С.116).

²⁴ ДАДО. – Ф.Р-3780. – Оп. 2. – Спр.424. – Арк. 3; Спр.688. – Арк. 57-58 (цит.ється за [19]. – С.115).

²⁵ ДАЛО. – Ф.П-179. – Оп. 5. – Спр.586. – Арк. 15 (цит. за [19]. –С.118).

²⁶ Статистичний щорічник України за 2010 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

що ще у 30-х роках було змінено деякі сутнісні риси формування такої складної багаторівневої системи як місто, порушено природний процес її розвитку.

Урбанізація це соціальний процес, сутність якого обумовлена як зростанням чисельності міського населення, так і концентрацією економічних, фінансових, соціокультурних і політичних функцій у великих містах. Урбанізація характеризується тим, що, з одного боку, великі міста формуються як потужні центри різноманітних видів діяльності, результатом чого є зростання диференціації продукції і послуг; центри скупчення найбільш кваліфікованої частини населення, які створюють основу для творчих видів діяльності, науки, мистецтва, і постійно розповсюджують соціокультурні досягнення на усі інші поселення, що дає поштовх розвитку всього суспільства, але насамперед, навколишнього простору. Такі функції міст за класичною теорією «центральної міст» В. Кристалера називають «центральними»²⁷. Наявність таких міст визначалась можливістю населення, яке в них не живе, задовольнити свої потреби в центральних (освітніх, культурних, науково-дослідницьких, управлінських тощо) товарах і послугах. Певна штучність урбанізації Донбасу призвела до трансформації більшості міст даного регіону у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов як для розвитку, так і для пристойного життя.

Специфікою Донбасу є те, що для більшості середніх та малих міст промислові підприємства були містоутворюючими. Кризові явища на таких підприємствах (зменшення обсягів виробництва, згорання діяльності або закриття) неодмінно позначалися на розвитку міст, обумовлюючи їх депресивний стан. Процеси ринкової трансформації та реструктуризації вугільної галузі негативно позначилися на стані багатьох малих та середніх міст Донбасу, обумовивши їх занепад.

Не маючи внутрішніх джерел свого розвитку такі міста приходять в занепад, а його економічно активне населення мігрує в більш перспективні міста й регіони. Порівняно з іншими містами України, які формувалися традиційним шляхом, динаміка скорочення чисельності населення в малих та середніх містах Донбасу була значно більшою. Про це свідчать дані табл. 1. Найбільше скорочення чисельності населення мали такі міста як Стаханов, Торез, Єнакієво (на 28-35%), в той час як в містах інших регіонів України зменшення було в межах 5 – 12%.

Доктор соціологічних наук Оксана Міхеєва відзначала, що поза Донецьком вимірали міста та селища, звідки виїжджали люди, покидаючи житло.

²⁷ Эм П.П. Применение правила «ранг-размер» для систем размытых центральных мест / Эм П.П. // Региональные исследования. – 2013. - №1. – С.56-59.

²⁸ "Если вместо головы снаряд...". Як формувалась ідентичність Донбасу. Ольга Клінова. Інтерв'ю з соціоло-

Втрата домівки була актуальна для мешканців Донбасу ще до того, як люди почали втікати від війни²⁸.

Таблиця 1

Зміна чисельності населення в окремих містах Донбасу та України*

Міста	Кількість населення, тис. чол.		Зміна чисельності населення	
	1989	2010	Тис. чол.	У % до 1989 р.
Міста Донбасу				
Горлівка	338	261	77	22,8
Дружківка	73	61	12	16,4
Єнакієво	120	86	34	28,3
Краматорськ	198	166	32	16,2
Свердловськ	83	66	17	20,5
Сєверодонецьк	131	111	20	15,3
Стаханов	112	79	40	35,7
Торез	88	59	29	32,9
Міста інших регіонів				
Бердянськ	133	117	16	12,0
Дрогобич	78	78	0	0
Конотоп	96	89	7	7,3
Ніжин	81	74	7	8,6
Сміла	79	69	10	12,7
Умань	91	87	4	4,4

* Статистичний щорічник України за 2010 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Прискорені процеси заселення та урбанізації Донбасу спричинили внутрішній розлом в етнокультурній структурі краю на російськомовне «місто», яке в умовах Донбасу включало і численні робітничі селища, та українське «село», що майже не відрізнялося від решти українських земель. В 30-50-ті роки було закладено основи того особливого соціального простору Донецької та Луганської областей, що, свою чергу, сформувало ментальність їх мешканців.

Особливість формування соціокультурного простору Донбасу.

Тривалий час у повсякденному житті жителів шахтарських міст продовжували зберігатись елементи сільського побуту. За таких обставин в них сформувалась «напівміська» культура, що відповідала змішаному типу свідомості – ані міському, ані сільському. Периферійні умови проживання, нена-

гом, д.с.н. Оксаною Міхеєвою//Українська правда. Історична правда. - 11.12.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/12/11/146063/>.

дійна робота закладів торгівлі і сфери послуг закріплювали традиції, які стали ще одним проявом «напівміського» способу життя. В 1950-х роках в шахтарських містах і селищах Донбасу склалась так звана «барачна культура», яка виникла ще в роки перших п'ятирічок²⁹ з її «психологією мінімізації життєвих благ» через відсутність альтернатив, іншого, хоча б мінімально прийняттого, вибору³⁰. Це стосується не лише 50-х років, коли у переважній більшості шахтарських міст побутові умови були просто жахливими, а і наступних десятиріч.

Результатом усіх цих процесів і аспектом розвитку нових міст було не стільки формування так званої «пролетарської культури», а й падіння рівня культури взагалі, певна маргіналізація міського соціуму. Відбувалася трансформація й девальвація цінностей, набутих предками. Адже робітники, які нещодавно були селянами, і дійсно мали свою культуру, опинились відірваними від звичного оточення, укладу сільського життя, від родинних коренів. Потрапивши до зрусифікованого міста, селяни опинялися також в іншому мовному середовищі. Російська мова та авторитарно-кримінальний тип місцевої міської ментальності (останнє притаманне практично усім гірничим регіонам світу) розмивали етнічну належність поселенців. У відірваних від звичного середовища людей тоталітарний режим цілеспрямовано викривлював систему цінностей. Особистість «перемелювалася», нівелювалося відчуття культурної або політичної спільності, неважливими ставали національна ідея, рідна мова, віра тощо. Натомість готовність до захисту первісних цінностей (самозбереження, отримання засобів до існування тощо) була гіпертрофованою³¹.

Для об'єднання строкатого населення радянська влада зробила ставку на *інтернаціоналізм та атеїзм*, руйнуючи церкви та проводячи антирелігійну пропаганду. Так, в Донецьку, найбільшому місті регіону в 70-80-х роках ХХ ст. було лише декілька церковних храмів на периферії міста. Станом на 01.01.1999 р., коли суспільство уже пододало період войовничого атеїзму, в Донецькій області нараховувалося 357 релігійних організацій, в Луганській – 255, для порівняння – в областях зі значно меншою кількістю населення ці показники були вищими: Вінницька область – 801, Львівська – 782, Одеська – 425³². Поширеність атеїстичного світогляду було однією із найбільш характерних ознак

даного регіону, відродження релігійності розпочалося в 90-ті роки ХХ ст., однак це вилилося скоріш в певні релігійні ритуали, ніж в глибокі внутрішні переконання.

Одночасно така етнічна, конфесійна і соціальна неоднорідність, відсутність усталених традицій разом із загально низьким освітньо-культурним рівнем, убогістю побуту стало плідним ґрунтом для ідеологізації населення, особливо молоді, у потрібному радянській владі напрямі, створювали системи всебічного впливу на особистість. Оскільки більшість працювали на великих державних підприємствах, які складали основу індустріальної економіки, то була *гіпертрофована роль робітника в соціально-економічних процесах*. Влада творила нових героїв – людей праці, що працювали під землею чи біля розплавленого металу. Так постали Олексій Стаханов, Микита Ізотов³³. *Насаджувався культ «пролетарія» як основи соціалістичного суспільства*. У ЗМІ пропагувалися передовики виробництва, робітничі династії, значна увага приділялася трудовим колективам великих підприємств. В той же час цілеспрямовано формувалися чисто виконавські, а то і люмпенські якості: безумовне виконання наказів партійних та господарських керівників; відмова від власної думки та ініціативи; цілковита підтримка дій партійно-господарської номенклатури. Уніфікації пролетарського способу життя й розповсюдженню єдиної ідеології не завадила навіть етнічна строкатість Донбасу.

Особлива увага приділялася культивуванню професії шахтаря, як небезпечної, однак вкрай важливої, і до того ж достатньо високооплачуваної порівняно з іншими. Це були стереотипні уявлення, які, в свою чергу, насаджувались в суспільстві. Вони мали приховувати той факт, що створені умови і якість життя в шахтарських містах не відповідали важкості, небезпечності, значущості праці шахтаря. З цих причин вживалися спеціальні заходи щодо морально-психологічної підтримки важкої професії: праця шахтаря оточувалась особливою повагою; впроваджувались спеціальні державні нагороди, у тому числі «Шахтарська слава» трьох ступенів; у ЗМІ тих часів шахтарів називали «гвардією труда», а Донбас – завжди тільки «шахтарським краєм». В шахтарській свідомості особливе значення і певне ідеологічне забарвлення набула нова форма соцзмагання, яке охоплювало не тільки збільшення обсягів

²⁹ Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): (навчальний посібник) / А.О. Саржан. – Донецьк: Сталкер, 1999.

³⁰ Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонит» або Як формувалася менталітет ландшафтного регіону / В. Заблоцький // Вече. – 2004. – №11. – С.47.

³¹ Олексієнко О., цит. праця.

³² Релігійні організації в регіонах України станом на 01.01.1999 р. Релігійно-інформаційна служба України.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/index/resources/statistics/ukr2015/60129/>.

³³ "Если вместо головы снаряд...". Як формувалась ідентичність Донбасу. Ольга Клінова. Інтерв'ю з соціологом, д.с.н. Оксаною Міхеєвою // Українська правда. Історична правда. – 11.12.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/12/11/146063/>.

видобутого вугілля (перевиконання норми), економію сировини і матеріалів, а з 1958 р. – за звання колективу комуністичної праці, що можна вважати виявом ідейно-виховної афектації соцзмагання.

Возведенню на п'єдестал професії гірника сприяли особливості шахтарської праці саме в Донбасі, де складні гірничо-геологічні умови обумовили:

більшу ніж в інших вугільних басейнах аварійність і відповідну небезпечність праці для життя і здоров'я;

високу частку ручної праці – навіть на механізованих шахтах та очисних вибоях рівень ручної праці становив 64,7% (на початку 60-х років у Донбасі проходження прохідницьких виробіток комбайнами становило лише 0,7% від усієї механізованої проходки, порівняно цей показник в Кузбасі становив 34%, в Підмосковному басейні – 85%)³⁴.

більш довгу історію шахтарської праці в цьому регіоні – перші гірничі поселення з'явилися в Донбасі ще на початку XIX ст., а переважна більшість шахт і поселень виникла у 1870-1890 рр.

В умовах кризи, що загострилася у вугільній промисловості у другій половині 80-х років, престиж шахтарської праці стрімко втрачав позиції, а на початку 90-х зійшов нанівець. Причини цього не тільки в зовнішніх обставинах, а і внутрішніх, галузевих – зрівнялівка в оплаті праці, нівелювання різниці між працею кваліфікованою та некваліфікованою – не могло стимулювати творче зростання та насагу робітників (не стало ніяких рухів і починів), погіршення умов праці та матеріального становища робітників вугільної галузі, скасування УРСів та ОРСів.

Донбас став прекрасним полігоном для формування «нової історичної спільності – радянського народу». Згідно з офіційною радянською комуністичною доктриною, радянський народ є не національною, а наднаціональною формацією. Нова радянська людина, на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти. Мовою «нової історичної спільності» мала стати російська мова, що сприяло інтенсивній русифікації всіх територій Радянського Союзу, де проживали інші національності, в тому числі й Донбасу. В першу чергу були русифіковані школи, головним чином міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, вони переважали абсолютною кількістю і числом дітей, які в них навчалися. В м. Сталіно 98%

учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові – 87%, в Одесі – 87%, Горлівці – 91,3%³⁵.

Впродовж останніх півстоліття запущені в попередні 100 років тенденції до деукраїнізації Донбасу лише поглиблювалися, але тепер визначальну роль відігравала вже не імміграція, а денаціоналізація місцевого населення. Від перепису до перепису зменшувалася частка українців, які зберігали рідну мову. Наприклад, на Луганщині 1959-го таких було 87,6%, а 2001-го – тільки 50,4%, на Донеччині – 41,2%. А в самому Донецьку, де за переписом 2001 р. проживала зіставна кількість росіян (493 тис.) та українців (478 тис.), лише 23% останніх усе ще вважали українську рідною³⁶.

Таким чином на терені Донбасу внаслідок прискорених процесів індустріалізації та цілеспрямованої державної міграційної політики наприкінці XX ст. сформувався своєрідний регіональний соціум. Це – строката за етнічним складом й моральними цінностями людська спільнота, здебільшого відірвана від свого історичного, культурного й релігійного коріння, русифікована та ідеологізована радянськими цінностями й нормами, об'єднана у великі трудові колективи на індустріальних підприємствах, впевнена у своїй особливій значимості як головної рушійної сили індустріального розвитку.

Розвиток освіти та культури на Донбасі.

Освітні процеси та формування людського капіталу. Інтелектуальний, людський і соціокультурний потенціал стає найбільш затребуваним в модернізаційних процесах, і тут Донбас виступає як один із проблемних регіонів. Соціально-культурні установки мешканців регіону-соціуму можуть бути розглянутими як окремий, самостійний фактор, який має значний вплив не тільки на економічний розвиток, а і можливості модернізаційних зрушень.

Однак проблематика реальної соціокультурної модернізації Донбасу ніколи не стояла на часі, адже увага була завжди сконцентрована на поточних турботах щодо збільшення обсягів видобутку вугілля для потреб вкрай енергомісткої промисловості спочатку Радянського Союзу, потім і України. Довгі роки все, що стосувалося впливу інституціональних, культурних, геополітичних чинників, і мало велику потребу в розробках у сфері гуманітарного знання, культурології, політології, соціології тощо, відкидалося, хоч саме це дозволило б забезпечити людський розвиток та подолати уявлення, що нав'язувалися упродовж багатьох років про інтелектуальну неповноцінність, майже убогість жителів Донбасу, який

³⁴ Вугільний Донбас у другій половині XX ст.: (колективна монографія) / В.М. Василенко, О.М. Данілін, З.Г. Лихолобова та ін.; ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – С.35.

³⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2 (Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/21863/>.

³⁶ Олексієнко О., цит. праця.

часто представляють як «край мігрантів, манкуртів, диких людей з Дикого поля», «шукачів волі»³⁷.

Центральною ланкою соціокультурних процесів є *освітні процеси*. Формування системи освіти було започатковано ще Дж. Юзом, який сприяв будівництву шкіл та гімназій. За радянських років система освіти розвивалась, однак коштів на її нормальне облаштування не вистачало. Тому на початок 50-х років типовою ситуацією для багатьох шахтарських міст і селищ була семирічна школа, що розміщена у пристосованих приміщеннях барачного типу, а учні 8-10-х класів ходили до школи за декілька кілометрів³⁸. В школах бракувало меблів, учнівського приладдя, підручників, у окремих були відсутні бібліотеки.

Переважно міграційний склад населення шахтарських міст, строкатий за соціальним статусом, регіонами попереднього проживання та життєвими стратегіями, обумовив наявність наприкінці 50-х років досить значного відсотку малописьменного та неписьменного населення. За даними перепису населення 1959 р. у Дзержинську 17,4% населення були малописьменним і 4,5% неписьменними, у Вуглегорську – 14,8 та 3,0%; в Добропіллі – 18,1 та 2,5%, Кіровському – 8,1 та 1,5%, Селидовому – 15,5 та 5,5%, Шахтарську – 15,2 та 2,2% відповідно³⁹. Неписьменними і малописьменними найчастіше були люди середнього віку (що виявлялося як правило на виробництві, у військових комітетах), однак чимала частина працюючої молоді шахтарських міст не мала середньої освіти.

Згідно із Законом про освіту 1958 р. школа мала дати також і трудову підготовку, втім школярі шахтарських міст були приречені в майбутньому на працю шахтаря, адже навчально-курсові пункти для них створювались на шахтах. З часом в містах почали створюватися навчально-виробничі комбінати, де вибір майбутніх професій був поширеним. Тільки протягом 1971-1975 рр. було завершено перехід до загальної середньої освіти, але в шахтарських містах після восьмого класу продовжували навчання в загальноосвітній школі приблизно половина учнів, а інші – у вечірніх, заочних, професійно-технічних та середньо спеціалізованих навчальних закладах⁴⁰. Переважна частина робітничих кадрів для шахт готувалась на самих шахтах, де головними видами професійної підготовки були бригадне та індивідуальне навчання, які дозволяли у короткі терміни надати робітнику знання в обсязі технічного мінімуму,

забезпечуючи підготовку робітників вузького профілю. На виробничо-технічних курсах і в школах відбувалась підготовка робітників з більш високою кваліфікацією.

Протягом 1971-1985 рр. в шахтарських містах відбувалось інтенсивне розширення мережі загальноосвітніх шкіл. В Добропіллі, Шахтарську, Сніжному кількість учнівських місць в загальноосвітніх школах за ці роки зросла більш ніж в два рази, в Дзержинську – в три рази; в Селидовому, Торезі – в півтора рази Але вже на початку 80-х з припиненням будівництва нових шкіл став відчуватися брак учнівських місць і навчальної площі, внаслідок чого багато шкіл працювало у 2-3 зміни⁴¹. Невипадково збільшення кількості шкіл для своїх дітей було однією з вимог шахтарів під час страйків 1989 р.

Вирішальним чинником модернізаційних процесів кінця 60-х були технічне вдосконалення виробництва, насиченість шахтних вибоїв новими технічними засобами – комбайнами і механізованими комплексами, що висувало підвищені вимоги до робітників та ІТР вугільної галузі – потрібен був висококваліфікований персонал. Це відповідало вимогам того часу, коли у вугільній промисловості Донбасу були найкращі показники вугледобичі (за 1959-1965 рр. видобуток збільшився в 2,3 рази) за всі повоєнні роки. У другій половині 60-х років процес модернізації вугільної галузі продовжувався, хоч його темп уповільнювався.

Для підготовки необхідних промисловості кадрів протягом 60-70 років в шахтарських містах склалась мережа професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладів, а з прийняттям Закону про освіту (1973 р.) ПТУ стає основною школою професійного навчання молоді. На початку 80-х років було зроблено спробу реформувати професійну освіту, зміцнити і оновити її технічну базу, однак більшість заходів, намічених відповідною Постановою Ради Міністрів СРСР 1984 р., залишились невиконаними. З початком 90-х система професійної освіти в Донбасі, як і на усьому пострадянському просторі суттєво згорнулася. Так, в Донецькій області у 1990 р. було підготовлено 27,8 тис. кваліфікованих працівників, у 2013 р. – 21,2 тис., у Луганській обл відповідно 17,9 та 13,3 тис.⁴² Слід відзначити, що якість підготовки робітничих кадрів через систему профтехнавчання була недостатньою, а кваліфікаційний рівень випускників середніх спеціальних закладів (технікумів) не відповідав вимогам.

³⁷ Метафізика Донецька. Філософські есе. – Донецьк: Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – 198 с.

³⁸ ЦДАВО. – Ф.Р-2605. – Оп. 8. – Спр.612 – Арк. 8. (цитуються по книзі [19]).

³⁹ ДАДО. – Ф.Р-4249. – Оп. 1. – Спр.613. – Арк. 121; Спр.615. – Арк. 70,33; Спр.627. – Арк. 120, 123, 144, 192 (цитуються по книзі [19]. – С. 175).

⁴⁰ ДАДО. – Ф.Р-2852. – Оп. 2. – Спр.948. – Арк. 90. (цитуються за [12]. – С.173).

⁴¹ Кузіна, К.В., Лихолобова З.Г., цит. праця. – С.174.

⁴² Статистичний щорічник України в 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

На початку ринкових реформ 90-х років в малих і середніх шахтарських містах майже третина населення (у віці від 6 років) не мала навіть початкової (12,1%) або мала лише початкову освіту (18,5%); середню загальну – 24,3% (незакінчену середню – 18%), а вищу – 6,3%. І це в містах із кількістю населення 40-70 тис. (Дзержинськ, Добропілля, Шахтарськ)⁴³. Специфіка галузі, яка сприяла саме урбанізації цього регіону, позначилась на загальному рівні освіченості населення шахтарських міст. Низький рівень освіти шахтарів був обумовлений малоінтелектуальним змістом праці, використанням примітивних знарядь праці, невисоким ступенем механізації та автоматизації окремих процесів вуглевидобутку. Вуглевидобуток – не інтелектуальна праця, і не сприяє концентрації людського капіталу.

З розвитком економічного потенціалу в Донецькій та Луганській областях відбувався розвиток вищої освіти, було сформовано декілька потужних ВНЗ, найстаріший – Донецький політехнічний інститут, який готував спеціалістів для індустріальних галузей промисловості. На кінець ХХ ст. в Донецькій області функціонувало 68 ВНЗ 1-2 рівнів акредитації та 26 ВНЗ 3-4 рівнів акредитації. У Луганську відповідно було 30 та 7 ВНЗ таких рівнів (табл. 2). Отже, населення регіонів отримало доступ до вищої освіти, однак суттєво скоротилась кількість бюджетних місць, тому більше половини студентів змушені були здобувати вищу освіту за рахунок коштів власних родин. Незважаючи на це, в регіоні суттєво зріс попит на вищу освіту у ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Таблиця 2

Динаміка закладів професійної освіти в Донецькій та Луганській областях за період з 1990 по 2014 рр. *

Показники	1990/91	2000/01	2005/06	2010/11	2013/14
Донецька область					
Кількість ВНЗ I-II рівнів акредитації	83	68	63	55	55
Кількість ВНЗ III-IV рівнів акредитації	10	26	27	27	20
Кількість студентів у ВНЗ I-II рівнів акредитації, тис. осіб	88,0	51,1	56,8	38,5	37,6
Кількість студентів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації	61,5	120,4	160,3	133,1	100,2
Луганська область					
Кількість ВНЗ I-II рівнів акредитації	40	30	33	28	26
Кількість ВНЗ III-IV рівнів акредитації	5	7	9	10	8
Кількість студентів у ВНЗ I-II рівнів акредитації, тис. осіб	40,0	25,0	28,0	17,3	15,3
Кількість студентів у ВНЗ III-IV рівнів акредитації	32,6	52,3	86,4	88,1	66,3

* Статистичний щорічник України в 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Дані таблиці свідчать, що з 1990 р. кількість ВНЗ III-IV рівнів акредитації та чисельність у них студентів зростала до 2005 р., однак, потім відбулося суттєве зниження. При цьому сформувалась стійка тенденція до скорочення обсягів підготовки фахівців середнього кваліфікаційного рівня у ВНЗ I-II рівнів акредитації. В цілому ж кількість студентів у ВНЗ у 2013 р. в Донецькій області була меншою, ніж у 1990 р. (137,8 тис. проти 149,5 тис.).

Аналіз показує, що рівень залучення до вищої та наукової освіти в областях був значно нижчим, ніж в середньому по Україні (табл. 3). Дані таблиці свідчать, що в досліджуваних областях кількість студентів ВНЗ, аспірантів та докторантів, у розрахунку на економічно активне населення, була значно нижчою за середні показники України та їх значення в таких індустріальних регіонах як Дніпропетровська, Запорізька області, а також Харківська,

яка стала одним із освітньо-наукових центрів України. Лише за підготовкою робітничих кадрів у ПТНЗ Донецька область майже не поступається Україні, хоча потреба у висококваліфікованих робітниках тут є значно вищою.

Слід відзначити, що розвиток системи вищої освіти, формування людського та інтелектуального капіталу в регіонах безпосередньо пов'язаний з потребою економіки у висококваліфікованих кадрах. Слабкі модернізаційні процеси в промисловості, а також низький рівень розвитку високотехнологічних видів економічної діяльності обумовлював низький попит на спеціалістів вищої кваліфікації та фахівців наукового рівня. Особливо це стосується вугільної промисловості. Так, у 2011 р. 45,6% усіх працівників промисловості мали вищу освіту та лише 37,6% працівників добувної промисловості⁴⁴.

⁴³ Кузіна, К.В., Лихолобова З.Г., цит. праця. – С.182.

⁴⁴ Соціальний вимір вугільної та металургійної галузей промисловості України: моногр./ О.І. Амоша, В.П.

Антонюк, Ю.С.Залознова, О.Ф.Новікова, Є.В. Котов та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2013.

Рівень підготовки кадрів в індустріальних регіонах України*

Регіони	Підготовка кваліфікованих робітників у ПТНЗ на 1000 економічно активного населення		Кількість студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації на 1000 економічно активного населення		Кількість випускників із аспірантури на 100 тис. економічно активного населення		Кількість випускників із докторантури на 100 тис. економічно активного населення	
	2006	2008	2006	2008	2006	2007	2006	2007
Україна	13,00	11,84	121,78	123,40	30,75	32,79	1,78	1,89
Донецька	13,35	11,78	95,99	89,36	15,92	17,07	0,88	0,93
Дніпропетровська	15,41	16,00	113,29	113,45	24,17	23,20	1,50	1,62
Запорізька	16,50	13,87	112,55	123,52	17,71	21,34	0,66	1,66
Харківська	10,64	8,19	205,64	204,40	72,02	67,80	4,03	4,47
Луганська	14,60	13,28	100,62	102,19	13,37	16,52	1,06	1,14

* Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку: моногр. / В.П.Антонюк, О.І.Амоша, Л.Г.Мельцер та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2011. – С.308.

При цьому спостерігалася розбіжність в освітньому потенціалі населення Донецької та Луганської областей. В Луганській області склався нижчий рівень освіти. У Луганській області в 2013 р. лише 48% економічно активного населення мали вищу повну, базову та неповну освіту, у Донецькій області таких було 54,7%⁴⁵.

На це вказують і матеріали соціологічного опитування «Україна: образи регіонів і міжрегіональні відносини», яке було проведене 10 років тому в містах Дрогобич (n = 365) та Луганськ (n = 593) із застосуванням квотної вибірки (стать, вік, рівень освіти). Показовим є той факт, що рівень освіти мешканців західного регіону щодо усіх соціально-професійних груп є значно вищим: серед інженерно-технічних робітників на державних підприємствах вищу освіту мають 33,3% в Луганську і 66,7% в Дрогобичі; на недержавних – відповідно 37,5% і 83,3%; серед службовців Луганська – 34,6% (Дрогобич – 87,5%); серед зайнятих індивідуальною діяльністю (комерційною, виробничою) – 29,4% (Дрогобич – 53,8%); серед підприємців – 7,3% (Дрогобич – 33,3%). Хоч і можна зробити похибку в зв'язку із тим що отримані показники віддзеркалюють явище не зі статистичною точністю, але в зв'язку з тим, що квотна вибірка була заснована в тому числі і на рівні освіти, наведені дані наочно демонструють значно вищий рівень людського і інтелектуального потенціалу в місті, яке не є навіть регіональною столицею, але розвивалося на зовсім інших засадах⁴⁶.

Культурне середовище формування людського потенціалу Донбасу. Формування людського потенціалу відбувається в певному культурному середовищі. Оскільки в історичному плані заселення території сучасної Донецької та Луганської областей предками сучасних їх мешканців відбувалося в більш пізній період (XVII-XX ст.), то в сільських і міських поселеннях не було сформовано глибоких культурних традицій, які нагромаджуються впродовж століть, а то і більшого періоду. Цьому не сприяли також ані інтенсивні міграційні потоки залучення населення з інших, в культурному плані досить відмінних регіонів, ані прискорена індустріалізація та урбанізація. Як відзначає відомий дослідник культурного та національного розвитку Е. Гелнер, вибухова суміш ранньої індустріалізації (втрата традиційних місць проживання, мобільність та загострення нерівності *не освячені* історією і традицією) заповнює всі наявні тріщини й закутки культурної нерівності⁴⁷.

Ця культурна нерівність на Донбасі зменшувалася досить повільно, оскільки питанням культурного розвитку Донбасу не приділялась особлива увага як в період радянського розвитку, так і в період незалежності України. Тому статистичні дані свідчать, що показники матеріально-технічної бази культурної сфери, а також залучення населення до споживання культурного продукту в досліджуваних областях є значно нижчими, ніж в середньому по Україні (табл. 4).

⁴⁵ Економічна активність населення у 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴⁶ Дробах Н.О. Соціальні та ціннісні відмінності серед різних соціально-професійних груп: порівняльний аналіз / Н.О. Дробах // Стосунки Сходу та Заходу України:

минуле, сьогодні та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р./ Наук. ред. І.Д. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. – С. 44.

⁴⁷ Ернест Гелнер Нації та націоналізм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel09.htm>.

Таблиця 4

Показники культурного розвитку Донецької та Луганської областей*

Основні показники	Україна		Донецька область		Луганська область	
	2000	2013	2000	2013	2000	2013
Кількість бібліотек у розрахунку на 100 000 осіб	41,9	42,1	21,5	21,9	26,7	31,9
Бібліотечний фонд, прим. у розрахунку на 100 осіб	693	685	533	570	481	553
Частка бібліотек, у %, які потребують кап. ремонту		10,7		19,6		8,3
Кількість клубних закладів у розрахунку на 100 000 осіб	41,3	40,6	16,5	14,9	22,8	24,8
Часта закладів, у%, які потребують кап. ремонту		34,4		51,5		38,0
Кількість місць у клубних закладах на 100 осіб населення	11	10	5	5	6	6
Кількість клубних формувань, одиниць	20199	106378	780	5873	696	3 765
у % до загальної кількості	100	100	3,9	5,2	3,4	3,5
Кількість глядачів на сеанс. фільмів на 100 осіб населення		30		15		18
Кількість музеїв, одиниць	378	608	22	26	6	18
у % до загальної кількості	100	100	5,8	4,3	1,6	3,0
Кількість відвідувачів музеїв у розрахунку на 100 осіб	32	49	15	19	19	23
Кількість театрів – усього, одиниць	131	133	5	5	4	5
Кількість місць в театрах у розрахунку на 10 000 осіб		12		7		9
Кількість відвід. театрів у розрахунку на 100 осіб	11	15,1	9	12,3	7	9
Кількість концерт. організац. та профес. творч. колективів		85		2		1
в них працівників, чол.		7862		435		188
у % до загальної кількості		100		2,4		1,2
Кількість відвід. концертних заходів у розрах. на 100 чол.	8	10,1	18	19,4	3	3,6
Кількість шкіл естетичного виховання, одиниць	1481	1471		100		78
у % до загальної кількості		100		6,8		5,3

* Заклади культури, мистецтва, фізкультури і спорту України у 2013 р. Статистичний бюлетень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Порівняльний аналіз здійснюється до середніх показників України, їх частки у загальному обсязі тих чи інших показників та їх відповідності відносно частки населення областей в загальній чисельності населення України. На кінець 2013 р. частка населення Донецької області складала 9,6%, Луганської – 4,9%.

Перший показник – це наявність бібліотек, який в період до масового поширення Інтернету мав надзвичайно важливе значення в культурному розвитку населення. В Донецькій області їх кількість була вдвічі меншою, ніж по Україні, майже 20% з них потребували капремонту, меншим був і бібліотечний фонд в розрахунку на 100 осіб населення.

Якщо говорити про клубні заклади, які залучають до творчої самодіяльності населення, то в досліджуваних областях їх було значно менше, що обумовило і меншу кількість місць в них для населення. У Донецькій області більше половини клубних за-

кладів потребували капремонту, а в Луганській – майже 40%. Слід відзначити, що кількість клубних формувань, тобто творчих колективів, була непропорційно меншою за частку населення цих областей.

Дві потужні області, в яких проживало 15% населення України, мали лише трохи більше 7% усіх музеїв. При чому в Донецькій області їх кількість за останніх 13 років зростає всього на 4 одиниці (в Україні в 1,6 рази, в Луганській – втричі), тому вона за кількістю відвідувань музеїв втричі поступалася середнім показникам України. Майже аналогічна ситуація і з розвитком та споживанням продукту театрального мистецтва. Із 133 театрів України в досліджуваних областях працювало лише 10 (по 5 в кожній області). Відповідно, було менше кількості місць в театрах на 10 тис. населення. Показники відвідувань театрів хоч і зростали, однак були нижчими середніх значень по Україні. Найгіршими були показ-

ники по концертних організаціях з професійними творчими колективами, яких на Донбасі було всього 3 із 85 в Україні в цілому. Кількість зайнятих в них осіб складала всього 3,6% від їх загальної кількості по Україні. Отже, залученість талановитого населення у творчі колективи в Донецькій та Луганській областях була досить таки низькою. Такий висновок можна зробити і про розвиток естетичного виховання, адже кількість відповідних шкіл не була пропорційною частці населення.

Єдиний показник, за яким Донецька область перевищує Україну – це кількість відвіданих концертних заходів у розрахунку на 100 чол., який майже вдвічі вищий за середній по Україні. Слід відзначити, що концертні заходи містять в собі більшою мірою видовишне наповнення, ніж культурне. Потреба у видовищах (концертних, спортивних) не є показником високого культурного рівня населення, це скоріш виплиск емоцій, ніж глибока внутрішня робота по засвоєнню досягнень української та світової культури у вигляді художніх книг, живописних творів, театральних постанов тощо. Схильність до концертних заходів мешканців донеччини пояснюється ще й тим, що саме сюди найчастіше приїжджали російські виконавці, які, на відміну від українських, користувалися високою популярністю.

Слід відзначити, що в областях Донбасу, особливо в Донецькій області, значно гірше був розвинений регіональний інформаційний простір. Так, в 2013 р. в Донецькій області обсяги регіонального радіомовлення склали 1864,6 год. на рік, для порівняння – в Житомирській області – 5416 годин. За обсягами телемовлення (10092 год.) Донецька область була на передостанньому місці в Україні⁴⁸. При цьому Донбас майже не підпадав під український культурний та інформаційний простір, що відзначає український журналіст А. Курков. 25 років життя під російським інформаційним простором та простором російської масової культури далось взнаки⁴⁹.

На основі аналізу статистичних даних можна зробити висновок, що в Донецькій та Луганській областях склалися значно гірші умови для культурного розвитку, ніж в середньому в Україні. Та й самі постаті літераторів, артистів, художників та інших творчих професій не були надто привабливими для населення. Незважаючи на значні зусилля творчої інтелігенції Донбасу щодо розвитку культурного середовища, рівень залучення населення до споживання культурного продукту був невисоким, про що

свідчили напівпорожні зали театрів, та майже порожні музеї. Лише в останнє десятиліття в обласних центрах більш інтенсивно почав формуватися прошарок населення, який прагнув до більш високого культурного рівня. Однак при цьому розвиток культурного середовища Донбасу відбувався під значним впливом російського інформаційного та культурного простору.

Дослідники Донбасу відзначають приналежність його до так званої індустріальної культури, яка носить яскраво виражений техноцентричний характер. Індустріальну культуру соціологи називають модернізованою, яка несе в собі як позитивні, так і негативні зміни. З одного боку, вона орієнтована на розвиток науки, запровадження новацій, на мобільність та розширення прав людини. Вона формує такі культурні цінності як досягнення успіху, підвищення статусу й матеріального добробуту. «Главным итогом развития модернизированной культуры становится формирование демократического общества, гарантирующего гражданские, политические и имущественные права человека, что закреплено в соответствующих политических и юридических документах»⁵⁰. Однак це досягається за умови розвитку демократичних традицій суспільства, які в тоталітарній системі не могли формуватися.

На Донбасі здебільшого проявилися негативні наслідки індустріальної культури, які в найбільшій мірі проявляються у відчуженні людини від засобів та результатів виробництва. Як відомо, матриця індустріальної культури самовідтворює себе в усіх сферах суспільної життєдіяльності і потребує від людини, насамперед, дисципліни і, як правило, бездумного копіювання шаблонів, «коверкающих его схем единомыслия, единодействия и единоподчинения»⁵¹. Важкі та небезпечні умови праці, висока її інтенсивність та зарегламентованість, повна залежність від керівництва роблять трудовий процес для наданого працівника малопривабливим.

Як відзначають представники соціологічної науки, «из сферы производства отношения отчуждения распространяются на социальные нормы и межличностные отношения, ярко выражаются в господстве бюрократического государственного аппарата над гражданами. Чувство беспомощности и зависимости, возникающее при этом у человека, становится причиной аномии и отклоняющегося поведения»⁵². Саме ці негативні наслідки індустріальної культури на Донбасі проявилися більшою мірою,

⁴⁸ Засоби масової інформації та книговидавництва в Україні у 2013 році. Статистичний бюлетень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴⁹ Донбас. Дискусія про майбутнє – Українська правда. Життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/07/.../197707/>.

⁵⁰ Традиционные, индустриальные и постиндустриальные культуры [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.grandars.ru/college/sociologiya/postindustrialnaya-kultura.html>

⁵¹ Лихачев Д. О национальном характере русских / Д. Лихачев // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 5-6.

⁵² Традиционные, индустриальные и постиндустриальные культуры [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/postindustrialnaya-kultura.html>.

ніж в інших індустріальних регіонах України. Це виявилось у більшому поширенні злочинності, алкоголізму та, як наслідок, більш високій смертності серед працездатного населення. Як емоційно відзначали публіцисти, домни та мартени, крім природних ресурсів, "спалили" і чимало людських. За останні дев'ять років населення Донбасу скоротилося на 600 тис. чоловік, або на 8,6%. При цьому середня тривалість життя чоловіків, які складають основний контингент працівників промислових підприємств, ненабагато перевищує пенсійний вік і дорівнює 64 рокам. У 2011 р., наприклад, половина померлих чоловіків були молодші 65 років – 16,7 тис. чоловік. Ті, хто залишився в живих, міцним здоров'ям похвалитися не можуть. За даними Фонду соціального страхування, Донецька та Луганська області стабільно забезпечують більше половини професійних захворювань по країні, утримуючи сумнівне лідерство за цим параметром. Дві третини захворювань – хвороби органів дихання. Зростає питома вага захворювань нервової системи та, як результат, смертність від недуг такого роду. Що сумно, кожна восьма така смерть спричинена "дегенерацією нервової системи внаслідок вживання алкоголю"⁵³.

Не можна погодитися з деякими авторами про відсутність в Донбасі власної архетипічної програми. Індустріальне перетворення природи несе заряд потужної енергетики, а фігури шахтарів-стахановців, як і будівників Дніпрогесу та інших «підкорювачів стихій» можуть бути носіями значущих архетипічних смислів⁵⁴. Однак вони значні лише в загальному контексті індустріальної культури. Вилучені із неї ринковими трансформаціями, загнані в так звані «копанки», десакралізовані, вони становляться безпорадними і дезорієнтованими. Не можна викреслити того факту, що постать шахтаря – самої архетипічної фігури індустріального «пантеону» із «хазяїна надр, володаря підземного царства», який «тепло и свет приносит людям» перетворилася в маргінала-невдачу.

Ці «метаморфози» найбільшою мірою притаманні малим мономістам Донбасу, більшість яких належить до «шахтарських» (35 із 47 мономіст), де за довготривалої депресії формуються процеси депрофесіоналізації і соціокультурної люмпенізації (примитивізація, спрощення уявлень, невігластво) населення, пов'язані із формуванням субкультури

бідності і трудової демотивації населення. На такому тлі майже завжди посилюється криміналізація міського середовища, яка дивувала спостерігачів ще з дореволюційних часів. Тоді, як і сьогодні, злочинність у Донбасі була дуже високою порівняно з іншими промисловими регіонами.

Певною мірою високий рівень прогулів і жорстокої бійки можна пояснити самою природою шахтарської праці. Це була «неймовірно виснажлива робота». Однак сучасні (тобто і до-, і післяреволюційні) наукові праці майже незмінно пояснюють жорстокість як наслідок браку «добросовісності», «культури» і «поважності» у донбаських робітників⁵⁵.

Слід відзначити, що розуміння специфічного жорсткого характеру індустріальної культури на Донбасі спостерігається і понині. Це проявилось на міжнародному фестивалі "Ніч індустріальної культури" у Донецьку, який проходив у липні 2013 р. Цей фестиваль одночасно проводився у промислових регіонах Європи – в Рурській області (Німеччина), Катовицькому воєводстві (Польща) і Донбасі. Для деяких відвідувачів відкриття фестивалю почалося з концерту "блатної музики", який відбувся цього ж вечора в міському парку імені Щербакова. На великій сцені невідомі широкій публіці донецькі співаки виконували хіти Михайла Круга про жиганів, горілку і в'язниці. Банери з боків сцени повідомляли про те, що концерт проходить під патронатом організації "Молоді регіони"⁵⁶.

Особливості формування ціннісних настанов населення Донбасу та регіональної ідентичності.

Важливою складовою людського і соціального капіталу населення регіону є система цінностей, яка склалася під впливом розглянутих довготривалих процесів в економічній, соціальній, освітній сферах життєдіяльності. Одним із найважливіших чинників, який визначає систему цінностей, є матеріальні умови життєдіяльності. Це передусім стосується можливостей та умов зайнятості, рівня оплати праці. Слід відзначити, що внаслідок поширеності зайнятості у сфері важкої промисловості з високою оплатою праці, рівень заробітної плати на Донбасі перевищував середній рівень по Україні (табл. 5). Однак більш висока оплата праці супроводжувалася надзвичайно важкими та небезпечними умовами праці, що накладало відбиток на ціннісні установки. Тому

⁵³ Шибалов Є. Некроіндустріалізм: назад у майбутнє / Зеркало недели 11 січня 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/nekroindustrializm-nazad-u-maybutnye.html>.

⁵⁴ Попов В.Б. Социокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и постиндустриальном измерениях / В. Б. Попов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. / наук. ред. І.Д. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. – С. 128; Метафізика Донецька. Філософські есе. – До-

нецьк, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім». – 2012. – 198 с.

⁵⁵ Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: україно-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Г. Куромія; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агаєв. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С.95-96.

⁵⁶ Індустріальна ніч у Донецьку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/28/131798/>.

відносно вища заробітна плата у вугільній та металургійній промисловості не забезпечувала нормальне відтворення робочої сили зайнятих у цих галузях, а також добробуту родин працівників. Слід також відзначити найбільшу поширеність на підприємствах Донбасу заборгованості з виплати заробітної плати.

Таблиця 5

Динаміка номінальної заробітної плати*

	Номінальна ЗП, грн				
	1995	2000	2005	2010	2014
Україна	73	230	806	2549	3480
Донецька область	97	293	962	2549	3858
Луганська область	82	232	805	2271	3377

* Дані державної служби статистики України [Електронний ресурс] // Пресс-служба ДонОГА. – Режим доступу: ukrstat.gov.ua.

Крім того, економіка Донбасу найбільшою мірою підпадала під вплив кризових явищ та певних структурних змін, що проявилось в реструктуризації вугільної промисловості та закритті низки шахт. Це вилилося в значне скорочення штатів підприємств і звільнення працівників як на вугледобувних підприємствах, так і в інших сферах економічної діяльності, що загострило проблему зайнятості й доходів. Так, за період з 1995 по 2010 р. середньорічна кількість найманих працівників великих і середніх підприємств у Донецькій області скоротилася з 1954 тис. до 1156 тис. чол. (на 41%), у Луганській області відповідно з 1008 тис. до 547 тис. (на 46%)⁵⁷. Особливо негативно це позначилося на становищі населення малих мономіст Донбасу, більшість яких належить до «шахтарських». Значна частка вивільнених працівників змушена була йти у сферу тіньової зайнятості, працювати у «копанках», інші – перебивалися випадковими заробітками або мігрували в інші регіони.

Життя мешканців шахтарських міст Донбасу ніколи не відповідали нормам благополуччя, міського стилю життя, а в районах закриття шахт в так званих «мономістах» наближається вже до стану *соціальної ексклюзії*. В таких містах і селищах відбулася найбільш диспропорціональна концентрація прошарку населення, для якого відсутність роботи і хронічна неможливість її знайти, одночасно з відмовою зміни професії, стала способом життя. Майже усім мономістам Донецької області притаманна сукупність рис, яка свідчить про усталену тенденцію повільного спустошення, стагнації: низька мобільність працівників з приводу соціально-психологічної апатії до перекваліфікації і зміни праці; соці-

альна апатія; відсутність умов, ресурсів і стимулів до соціальної організації і самодіяльності населення. Горизонтальна мобільність (міграція, переміщення робітників в інші сфери діяльності міста) замінюється значною мірою спадною мобільністю, тобто люмпенізацією населення – вкрай пасивними, а часто і негативними формами пристосування до умов життя з втратою професійної і загальної культури. Адже до основних форм прояву соціальної ексклюзії відноситься не тільки недоступність визначених стандартів матеріального споживання, а і соціокультурних стандартів, зокрема, основних форм соціального залучення – регулярного відвідування установ культури і спорту, розважальних заходів, додаткових занять для дітей, спілкування за межами сімейного оточення, подорожування тощо. Треба також враховувати ефект накопичення із часом наслідків впливу цих чинників, адже довготривале існування соціальної ексклюзії неодмінно породжує глибоку маргінальність, яка існує в формі андеркласу та соціального дна. Маргінали вимушені погоджуватися на так звані «індивідуальні стратегії самозабезпечення», нестабільну і тіньову зайнятість, підпільну комерцію тощо. Адже люди, що складають цей прошарок, як правило, недостатньо освічені, некваліфіковані, найчастіше це довготривалі безробітні або взагалі не включені в трудовий процес (навіть тіньовий).

Проблема мономіст є настільки гострою, що в інших країнах, наприклад в Росії, передбачено закриття частки неперспективних мономіст, з переселенням їх мешканців в інші місця за рахунок викупу житла і допомогою в працевлаштуванні. Логіка такого рішення є в тому, що ці мономіста колись було збудовано для розвитку певних родовищ, але зараз ресурси вичерпано і такі поселення краще ліквідувати⁵⁸.

Вкрай низька якість життя, важкість і небезпечність праці більшості населення міст Донбасу вже з початку їх заснування, убоге існування в так званих мономістах, несумісне з нормами міського стилю життя, позбавлене вибору будь в чому було чинниками формування у населення саме *цінностей виживання*.

З соціологічної теорії відомо, що при виникненні загрози фізичному виживанню на території у її мешканців переважають *цінності виживання (survival values)*, що, в свою чергу, призводить до зміцнення інститутів авторитаризму, тобто, якщо прогрес йде в зворотному напрямі, результатом стає поворот до авторитаризму і ксенофобії, що, наприклад, спостерігається в Росії. Дослідження за відомим проектом World Values Survey показали, що такі тенденції притаманні більшості пострадянських

⁵⁷ Статистичний щорічник України у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrstat.gov.ua.

⁵⁸ Никоноров С. Моногорода – новый вектор территориального развития / Сергей Никоноров. – Проблемы теории и практики управления. – 2014. – №11. – С. 90.

країн, які підпали під вплив російської ментальності⁵⁹.

Цінності виживання формуються в умовах низького життєвого рівня населення і пов'язані з намаганням будь якими способами забезпечити передусім матеріальні потреби людини. Вони проявляються, з одного боку, у терплячому відношенні до насильства, порушення законів та поширеності злочинності, з іншого – у розвитку взаємодопомоги та територіальної консолідації.

Жорстокість повсякденного життя на Донбасі, міжетнічна напруга і економічна експлуатація вражали прибулих з інших районів. В певному розумінні, панування насильства було реакцією на слабкість урядової влади і зовнішнього контролю. Насильству ще більше сприяв індустріальний розвиток і вже розглянуті процеси прискореної урбанізації, які посилили традиційний антисемітизм, поглибили старі розколи в суспільстві і створили нові⁶⁰. Якщо широко розповсюджене насильство і жорстокість було частиною повсякденного життя Донбасу, то злочинність, показники якої значно вищі ніж в інших регіонах, відрізнялась від насильства і обмежувалася професійними злочинцями, яких було неймовірно багато.

Багато спостерігачів (і до-, і пореволюційних) бачили суспільне підґрунтя насильства в якісному складі міграційного потоку. «Набір рис, характерний для прикордонних шахтарських регіонів – насильство, жорстокість, безвідповідальність, безбожність, гульцятство, нехтування гігієни, погане харчування і повсюдне бурлакування, з одного боку; приязність, товариськість, готовність поділитися з ближнім, демократичне ухвалення постанов, з іншого – був біологічно, культурно і соціально визначеним побічним продуктом керованого міграційного процесу, який із самого початку відсіював дітей, старих і жінок»⁶¹.

Умови шахтарської праці, їх важкість, небезпечність, надвисокий професійний ризик накладають відбиток на психологію робітника, обумовлюючи особливості відносин в шахтарських колективах і шахтарських родинах – згуртованість, єдність, взаємовиручку. Приреченість праці на єдиному для усього мономіста підприємстві посилювало прояви територіальної єдності, взаємодопомоги, солідарності з іншими мешканцями міста або селища. Таким чином формується специфічна регіональна колективна спільність, яка накладає певні норми поведінки на її членів та відокремлює (протиставляє) себе суспільству, ділить на «своїх» та «чужих».

Втім основою динаміки людського розвитку є розширення свободи вибору і особистої незалежно-

сті. В культурній сфері акцент при цьому переміщується від колективу і групової норми до індивідуального різноманіття, від державної влади – до особистої незалежності, породжуючи синдром, який визначається як *цінності самовираження (self-expression values)*. Цінності самовираження формуються тільки після довготривалого періоду соціально-економічного добробуту і носять не егоцентричний, а гуманістичний характер процесу людського розвитку. На основі величезного масиву емпіричних даних за декілька десятиріч зроблено висновок – на високому рівні соціально-економічного розвитку саме *цінності самовираження перетворюють модернізаційні процеси в процеси людського розвитку*, обумовлюючи гуманістичний характер суспільства⁶².

Російські дослідники відзначили факт, що приналежності країни до соціалістичного (комуністичного) минулого має наслідком відсутність формування у її населення цінностей самовираження⁶³. Лише останні соціологічні дослідження показали, що в Україні в ході євроінтеграційних процесів почали формуватися цінності самовираження.

Ще однією суттєвою рисою ціннісних установок населення Донбасу є прихильність цінностям минулого соціалістичного суспільства, що обумовлено як особливостями структури населення регіону (висока частка людей похилого віку та працівників, які в свій час працювали на підприємствах союзного значення), так і геополітичним розташуванням регіону. Геополітичний фактор – найважливіший в формуванні системи цінностей населення Донбасу. Цей фактор в значній мірі пояснює те, що в Донбасі – «бастіони монополістичного капіталу» – такий численний прошарок прихильників радянського минулого, сформований під потужним впливом російських пар-технологів.

На території Донбасу завжди існував «айсберг» російської ментальності і російської культури, а за часи незалежності українською державою не прикладалося ніяких зусиль для його зменшення. Розвиток прикордонних територій Донбасу в останнє десятиріччя здійснювався за логікою фронтиру – постійно трансформуючого простору, який являє собою не стільки бар'єр поміж двох різних націй і країн, скільки зону їх постійних контактів. Формування фронтірної моделі прикордоння (що відбувалось в умовах тісних дружніх стосунків між державами та народами) призвів до створення в цьому прикордонному регіоні соціального простору, де відбувалось достатньо швидке руйнування української культурної компоненти в Донбасі і склали

⁵⁹ Инглехарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглехарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 469 с.

⁶⁰ Куромія Г., цит. праця. – С.5.

⁶¹ Там само. – С.101.

⁶² Инглехарт Р., Вельцель К., цит. праця. – С.12.

⁶³ Там само. – С.43.

підстави для поширення концепту «втраченого раю»⁶⁴ щодо радянського минулого.

Невипадково в інформаційному просторі російських медіа, які були постійно присутніми на території Донбасу у продовж останніх років, найбільш яскраво і привабливо представлено понятійно-фразеологічний комплекс, ідентифікований із радянським періодом. В результаті спотворений образ минулого замінив у свідомості пересічних мешканців Донбасу реальну картину їх «доперестроечного» життя. Цілеспрямована стратегія російських ЗМІ працює на створення позитивного іміджу Росії з використанням ретроспективної символіки, створення міфу про процвітання на основі ілюстрації рідких точок відносного добробуту, приховуючи при цьому існування обширних територій, позбавлених таких ознак.

Тенденцію до ідеалізації радянського минулого проаналізовано ще на початку 2000-х років видатним російським соціологом Ю. Левадою, який присвятив багаторічні дослідження типу «радянської людини», яка є основою радянської тоталітарної системи, а останнім часом – умовою консервації і збереження тоталітарних інститутів, які продовжують існувати. Акцентується увага на тому, що такий тип людини блокує потенціал розвитку суспільства завдяки нескінченній «принизливій адаптації» до автократичної, традиційно-патерналістської, репресивної держави, забезпечуючи цим консервацію її базових структур. Причому, як показали результати його соціологічних досліджень, саме цей тип людини протистоїть тим групам і суспільним силам, які декларують свою прихильність до ліберальних і більш гуманних форм суспільства⁶⁵. Численність цього типу і його функціональна роль відрізняють характер розвитку Росії від інших країн Східної Європи після краху комуністичної ідеї і розпаду соціалістичної системи.

Коли Ю. Левада підбивав висновки соціетальної трансформації, яка відбулася в пострадянський період, він висунув три тези, важливі для розуміння координат російського суспільства на початку 2000-х і сьогоднішніх часів⁶⁶. Вимога в них «порядку і стабільності», хоч не дуже ясно усвідомлених, займає одну з ключових позицій. Втім стабільною правомірно вважати суспільну систему, спроможну до відтворення, саморозвитку, до опору руйнівним впливам, і відновленню людського потенціалу. Як відомо, неспроможність радянської, і в цілому, соціалістичної системи до виконання таких

функцій виявилась фатальною для неї. Але й сучасній Росії неможливо приписати ніякі з цих характеристик стабільності. Провідні російські вчені характеризують російське суспільство як олігархічно-компрадорську, паразитичну модель індустріального типу, своєрідну модифікацію «мильних бульбашок», яка не має майбутнього⁶⁷.

«Нафтогазова» труба в фундаменті економічного благополуччя Росії обумовлює відсутність довготривалого збереження існуючого рівня стабільності, і, як наслідок, – домінуюче вимушене намагання імітувати стабільність, впевненість, успіхи, високу суспільну довіру щодо відношення до влади (точніше, тільки одного її носія – Президента). *Імітація* – ключове слово при аналізі дій і оцінок в різних сферах і на різних рівнях суспільного життя Росії з початку цього століття, вважає Ю. Левада. Елементи конструкцій, що були характерними для минулої епохи, продовжують діяти в установках і стереотипах масової свідомості, і в системі масових уподобань, до яких Левада відносить і сполохи «авторитарних» ілюзій щодо влади, і посилення етнопсихологічних стереотипів і бар'єрів. В 2003 р. Левада вірив, що мобілізаційний ефект воєнничої політики виявиться недовговічним, ретроспективна символіка не має реального впливу, оскільки все це не укорінено в переконаннях і установках людей⁶⁸. Однак в подальшому він робить висновок, що надію на появу «нової людини», вільної від наслідків тоталітарного минулого й готової виступити активним фактором створення нового життя слід віднести до ілюзорних очікувань. Дослідження останніх років показують, що сформована не «нова», а пристосована людина, якій притаманні такі основні риси: вимушена самоізоляція, державний патерналізм, егалітаристська ієрархія, імперський синдром.

Будь-які прояви невизначеності, різкого ускладнення ситуації викликають у такої людини суміш фрустрації, агресії, астенії, внутрішнього «психологічного» виснаження. Такий тип людини характеризується специфічною індивідуальною безвідповідальністю, схильністю до переносу провини за свій стан на будь-яких значимих інших – уряд, депутатів, чиновників, керівництво, європейські країни («Гейропу»), «америкосів» (ці винні у всьому), прибулих з інших місць, але ніколи на самого себе. Саме такий тип людини намагаються будь-яким чином зберегти, або, якщо йдеться про молодь, виховати, на пострадянському просторі російські іміджмейкери. І в Донбасі, в силу особливостей ціннісних устано-

⁶⁴ Цикл передач російського телебачення, який транслювався на терени України, мав таку само назву «Радянський Союз – втрачений рай».

⁶⁵ Гудков Л.Д. «Советский человек» в социологии Юрия Левады / Л.Д. Гудков // Общественные науки и современность. – 2007. – №6. – С.16-30. – С.22.

⁶⁶ Левада Ю. Рамки и варианты исторического выбора: несколько соображений о ходе российских трансформаций / Юрий Левада // Мониторинг общественного мнения. – 2003. – №1 (63). – С.8-12.

⁶⁷ Российская социально-экономическая система: реалии и векторы развития. Монография. М.: ИНФРА – М., 2014. – С.416.

⁶⁸ Левада Ю., цит. праця. – С.8.

вок його мешканців, їм це вдалося повною мірою, оскільки тут так і не сформувалося справжнє громадянське та культурне підґрунтя, яке спиралося б на цінності європейської традиції та культури. Таким чином, поворот до минулого, в тому числі і авторитарного, не виключений.

Щодо характерних рис нового типу особистості, яка виникає в процесі соціокультурної модернізації, а саме: орієнтація на саморозвиток, прихильність до демократичної організації суспільства, особиста відповідальність людини за свою долю, розвиток індивідуалізму і нонконформізму, пріоритет інтересів особистості в дилемі «особистість – суспільство», формування поняття «права людини» тощо, то для їх формування у російських громадян і «проросійських» мешканців Донбасу не прикладається ніяких зусиль. Адже закономірним наслідком опанування цих цінностей у населення є стійкі демократичні процеси в суспільстві, які дуже небажані як керівництву сучасної Росії, так і його прихильникам на монополізованому Донбасі.

Розглянуті особливості територіального розташування й заселення Донбасу, умов життєдіяльності, соціокультурного розвитку та геополітичної орієнтації обумовили *формування специфічної регіональної донбаської ідентичності*. В сучасній Україні вже існують різні варіанти проявів регіональної ідентичності. Їх теоретичне осмислення важливе для розуміння функціонування регіону як певного соціуму і в цілому динаміки процесів регіоналізації в державі. В даному дослідженні не ставилося мети визначення структурних компонентів регіональної ідентичності, її розгляд пов'язується з проблемами регіоналізму і сепаратизму, ідеології яких потребують використання методології конструювання регіональної ідентичності.

Колектив вітчизняних науковців ще в 2007 р. відзначав, що в Україні поширеною залишається місцева ідентичність, а в деяких регіонах, за даними опитувань, вона навіть переважає загальноукраїнську. Переважання локальних ідентичностей над загальнонаціональною у свідомості значної частини громадян України виявляється в українських умовах суттєвим викликом. Політичні маніпулювання можуть створити загрозу розмивання цілісної української ідентичності, протиставляючи їй ідентичності регіональні⁶⁹.

Політичний напрям конструювання регіональної ідентичності завжди супроводжує боротьбу регіональних еліт за ресурси і повноваження, а «ворогом» або, в м'якому варіанті, «конкурентом» регіону

виступає Центр, його регіональна політика щодо розподілу ресурсів. В такому випадку, як вважають деякі політологи, політична активність, заснована на дискурсі регіональної ідентичності, головним чином концентрується на рівні регіональної еліти, а деструктивні елементи масової свідомості відходять на другий план. В цій ситуації конструювання регіональної ідентичності відбувається в основному в сфері оптимізації регіональної політики або претензій на виключну роль регіону в державі (під гаслом «що є вигідним для регіону N, то є вигідним і для держави в цілому»). Регіональна еліта лише використовує масову регіональну свідомість в своїх інтересах, і в інтересах регіону в цілому. Таке конструювання регіональної ідентичності має в своїй основі раціональні елементи⁷⁰.

Конструювання регіонів як значущих структурних елементів соціального і політичного простору потребує пошуку інших засад формування регіональної ідентичності. Тобто, якщо відстояти свої інтереси в умовах регіональної політики центру неможливо, то конструювання регіональної ідентичності може переходити в іншу площину – *акцентування соціокультурних відмінностей*. В соціокультурному плані конструювання регіональної ідентичності вважається більш проблемним, оскільки воно нерідко засновується на висвітленні цих відмінностей на соціально-антропологічному рівні (винятковість, особовість, неперевершеність, або меншою мірою, неспівставність із «іншими»). Відомо, що ідентичність формується завдяки розмежуванням і конфронтаціям. Тобто вона не тільки задає параметрів соціального об'єднання «своїх», але із необхідністю має стати основою соціального розмежування з «іншими». При цьому формування регіональної ідентичності може відбуватися як за рахунок підкреслення власних достоїнств, так і шляхом припущення значущості іншого. В останньому випадку можна зіштовхнутися із проявами ксенофобії і «регіонального расизму» навіть в межах етнічно і культурно однорідної держави.

М'який варіант акцентування соціокультурних відмінностей в дискурсі регіональної ідентичності не несе в собі суттєвих ризиків для соціуму в цілому, скоріше навпаки – культурно його збагачує. Йдеться і про «донецьку міфологію», і про «метафізику териконів», «ментальні парадокси Донбасу» тощо⁷¹. Але радикалізація таких конструктів вносить в ідеологію регіоналізму, яка грає в цілому позитивну роль в сучасному державному будівництві, негативні і небезпечні моменти. Порівняно з першим спосо-

⁶⁹ Експертна доповідь "Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm.

⁷⁰ Кузьмін Н.Н. Воображає регіон: аналіз можливих оснований регіональної ідентичності / Н.Н. Кузьмін // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сього-

дення та майбутнє: Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25-26 травня 2006 р. / наук. ред. І.Д. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с. – С. 149 – 156.

⁷¹ Метафізика Донецька. Філософські есе. – Донецьк: Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – 198 с.

бом конструювання регіональної ідентичності, варіант домінування радикального соціокультурного розмежування, навпаки, передусім засновується на рівні масової свідомості, і розмежування відбувається не між елітами, а між регіональними соціумами⁷².

Конструювання радикально протиставлених один одному регіональних спільнот, за нестачею чітко виражених об'єктивних мовних і культурно-історичних відмінностей, має засновуватися більшою мірою на ірраціональній міфологізації. Дані процеси значно в меншому ступені можуть піддаватися раціональному регулюванню, оскільки мають в своїй основі ірраціональну дихотомію «свій-чужий». Вочевидь, що такий спосіб конструювання регіональної ідентичності несе в собі цілий набір ризиків для політичної стабільності, і навіть для цілісності держави.

Таким чином, виділені два варіанти конструювання регіональної ідентичності розрізняються не тільки за спрямованістю дискурсу (політичні взаємодії і соціокультурні відмінності), а і за ступенем конструктивності для загальнодержавних процесів. Однак, оскільки ідентичність це феномен, який підлягає конструюванню, вона також дозволяє коректувати соціокультурні передумови політичних процесів в потрібному напрямку. Свідомостю тому є розіграш карти «донбаської ідентичності» з боку Росії з ціллю розв'язання своїх політичних і економічних проблем шляхом провокації конфлікту поміж населенням східних і західних територій України.

Специфіка донбаської ідентичності формувалась під впливом декількох чинників. По-перше, відсутністю облаштованих і дієвих кордонів з сусідньою державою. Науковці попереджували, що на Сході України пролягає «прозорий», належно не демаркований слабозахищений кордон, який є не лише джерелом проблем, пов'язаних з транскордонною злочинністю. У свідомості громадян умовність кордону проектується на суверенітет країни, символізує його неповноцінність. Це викликає сумнів у спроможності держави контролювати свою територію, знижує її авторитет в очах своїх громадян та міжнародної спільноти і, безумовно, не стимулює українську ідентифікацію⁷³.

По-друге, тривалими процесами деукраїнізації населення Донбасу. Відсутність ефективної культурної політики центральної влади щодо інтеграції Донбасу до українського простору обумовило зростання частки проросійськи налаштованого населення. У 1991 і 1996 рр. місцеві часописи «Жизнь

Луганска» і «Наша газета» провели опитування з визначення самоідентифікації мешканців Донбасу. Частка тих, хто вважав, що «населення Донбасу – особлива спільність людей, котрі мають корені як в Україні, так і в Росії», зменшилася з 54,9% 1991 р. до 45,4% у 1996 р. Частка тих, хто відповів, що «тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, які обрусіли», зросла більш як утричі – з 9,4 до 31,9%⁷⁴. За даними опитування 2007 р., проведеного Центром О. Разумкова, значна частина жителів Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до своїх співвітчизників, що мешкають у Західному чи Центральному регіонах України⁷⁵.

По-третє, несприйняттям центральної київської влади, яка вважалася для корінних мешканців Донбасу чужою. Цей феномен має багато коренів:

в радянські часи на Донбасі були сконцентровані підприємства союзного значення, які підпорядковувалися безпосередньо Москві. Оскільки більшість побутових проблем вирішувалося галузевими міністерствами, тому саме московська влада сприймалася як своя;

зрусифіковане населення, значна частка якого мала російські корені, та яке постійно знаходилося під впливом російського інформаційного простору, мало більшу довіру до кремлівської влади, а не до київської. Більш лояльно населення Донбасу відносилося до центральної влади України лише в ті періоди, коли туди приходили представники донбаської політичної еліти;

розвиток незалежної України супроводжувався глибокою економічною кризою та значним падінням життєвого рівня всього населення, що викликало справедливі нарікання на неспроможність центральної влади забезпечити добробут. Однак на Донбасі населення втратило не лише доходи, а й приналежність до Радянського Союзу (великої батьківщини), тому їх оцінка втрат були значно більшою. Соціологічне опитування Центра Разумкова 7-16 серпня 2015 р. показало, що на питання чого родина більше отримала – вигоди, чи втрат від здобуття незалежності, переважна частка респондентів Донбасу вважали, що вони більше втратили (52,7%) і лише 23,7% – що виграли, в центральних та західних регіонах переважала частка тих, які виграли від здобуття незалежності⁷⁶;

відсутність сформованих традицій державності в Україні та поваги до влади, що обумовлено історією розвитку державності на терені України. Центральна влада на території України тривалий час була чужою – російською, польською, литовською і

⁷² Кузьмин Н.Н., цит. праця. – С. 154.

⁷³ Експертна доповідь "Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm.

⁷⁴ Олександр Олександрович, цит. праця.

⁷⁵ Експертна доповідь "Україна в 2007 році: ...".

⁷⁶ Более 70% граждан поддерживают независимость Украины – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/society/1113641-bolee-70-grajdan-podderjivayut-nezavisimost-ukrainyi-opros.html#>.

тому викликала супротив. Сформована національна влада поки що не має достатньо ефективних державних інституцій та управлінських практик, зрілих політичних традицій, а її бюрократичність та корумпованість формують зневагу до неї.

По-четверте, в суспільстві було сформовано гіпертрофовані уявлення про роль Донбасу в економіці України. Постійно наголошувалося про значну частку валового регіонального продукту, що тут створюється, про найбільші надходження валюти, про значний обсяг промислової продукції. Однак майже ніде не говорилося про те, які витрати несе бюджет України на підтримку малоефективної економіки Донбасу, які інвестиційні ресурси направляються в цей регіон. Впевненість у тому, що саме Донбас кормить Україну, формувало негативне відношення до мешканців центральної й західної України, як до утриманців (нахлебників).

По-п'яте, на Донбасі відбулося зрощення регіональної влади і великого бізнесу, метою якого були контроль та присвоєння багатих ресурсів регіону. Представники як старої й нової управлінської номенклатури, так і верхівки великого бізнесу Донбасу об'єднали зусилля в протистоянні з київською владою, що не могло не вплинути на масову свідомість населення.

Процеси в економічній сфері (регіональна дезінтеграція, диференціація, недосконала податкова і міжбюджетна політика тощо), спекуляція певних політичних партій і блоків на невігластві і фобіях населення надали можливостей створення міфу про Донбас і Галичину, як полюси регіональної системи України і навіть концепту «двох Україн», яким «не зійтися ніколи».

Отже, специфіка донбаської ідентичності формувалась під впливом власної міфології, малоефективної соціально-економічної політики центральної влади та зовнішнього інформаційно-культурного впливу. Більшість населення Донбасу ніколи не висувало потужної національної перспективи, та не надавало їй найбільшого значення. В умовах мирного співіснування двох держав воно існувало як би в двох реальностях: територіально – відносилось до України; ментально – було більш спорідненим з Росією. В стабільних умовах розвитку, коли не було потреби робити якийсь вибір, налаштоване проросійськи та проукраїнськи населення цілком мирно уживалося на одній території. Однак в період революційних змін це стало джерелом глибокого конфлікту, який під впливом зовнішнього втручання вилився у збройне протистояння.

Накопичення ризик-потенціалу на Донбасі та в Україні в цілому як підґрунтя конфлікту на Сході.

Таким чином, Донбас розуміється як окремих соціум, тобто регіон, який відрізняється від інших областей, навіть сусідніх, такими суттєвими соціо-

культурними характеристиками, як соціо професійний і національний склад населення, етнолінгвістичні особливості, характер трудових відносин, спосіб життя, характер соціокультурного простору (традиції, цінності, система соціокультурних комунікацій тощо) та регіональна ідентичність. На державному рівні цей регіон виступає вже як колективний соціально-політичний суб'єкт, а не об'єкт соціально-економічних відносин, який виконує певні функції у внутрішньодержавному розподілі праці, формує певні політичні відносини із Центром, які не зведені до дихотомії «домінування – підпорядкування».

Закономірно поставити питання – чи достатнім було існування саме такого регіонального соціуму для сполоху сепаратистських настроїв, що виникли ще в 2004-2005 рр., а вже в 2014 р. призвели до трагічного перебігу подій? *Вважаємо, що сформований специфічний регіональний соціум, певним чином відмежований від української національної ідеї, був значною мірою проблемним для України, однак сам по собі не міг призвести до вибухової ситуації, яка склалась в 2014 р. Вирішальним було те, що в Донбасі та в Україні разом із антимодернізаційним процесами поступово накопичувався ризик-потенціал. Його нагромадження разом з агресивним зовнішнім впливом призвели до розв'язання збройного протистояння.*

Дотримуючись концепції суспільства ризику, можна ствердити, що *накопичення ризик-потенціалу на регіональному рівні з часом тільки посилювалось. Це пов'язано з такими явищами і тенденціями.*

1. Формування відносної незалежності соціально-економічного простору Донбасу, слабкої підконтрольності території центральної владі. З самого початку центральна влада навіть допомагала Донбасу залишатися «вільним степом», скидаючи туди небажані соціальні елементи, намагаючись захистити від них великі міста. Так трапилося у 1939-1940 рр., коли людей із приєднаних до Радянського Союзу земель посилали на Донбас як дешеву робочу силу, і в післявоєнні роки, коли Донбас приймав «небажані елементи» (усіляких утікачів, радянських та іноземних військовополонених, українських націоналістів, а також злочинців тощо). Подібна «міграція» відбувається і в сьогоденні за більш кривавим сценарієм. Дослідник історії Донбасу Гірояки Куромія, діставшись до архівів Донецької і Луганської областей стверджує, що в сталінські роки жоден український регіон навіть не наближався до Донбасу за рівнем привабливості для «шукачів волі», але краєм заслання та ув'язнення він був не меншою мірою, ніж землею свободи. Незалежність Донбасу була проблемою як для Москви, так і для Києва, який ніколи не досягав значного успіху у спробах впливати на Донбас. А об'єднана регіональна еліта під прапором Партії регіонів мала змогу значною мірою лобювати власні інтереси під прикриттям інтересів Донбасу.

2. Формування в регіоні ризик-солідарностей. Головним продуктом суспільства ризику є формування ризик-солідарностей. Цей термін визначає солідарність виробників ризиків як спільноту людей, що силовим чином приватизує національні ресурси, виробничі та суспільні системи, включаючи соціальний порядок, в своїх власних інтересах⁷⁷. Така ризик-солідарність на підставі монополістичного капіталу, сформованого в Донбасі за короткий час в основному політичними, кримінальними та іншими позаекономічними методами, консолідувалась вже наприкінці 90-х рр., заблокувавши доступ в регіон конкурентам і захопивши політичну владу та інформаційний простір. Державна влада протягом багатьох років ще з часів Президента Л.Кучми не чинила опору концентрації не тільки приватної власності, а і фактично приватної влади на території Донбасу, внаслідок чого цей монополістичний капітал забезпечив собі економічну автономію і значні привілеї. Нелегальність і насильство були тут ключовими характеристиками.

Особливістю суспільного життя регіону є потужні розгалужені родинні, кланові і клієнтельні зв'язки. Поступово саме вони, а не закони, інтелектуальний потенціал людини, здібності і навіть добросовісна і чесна праця стають джерелом влади, багатства, підвищення статусу і поваги. Така система соціальної взаємодії разом із слабкістю державних інститутів гальмують і роблять майже неможливим процес модернізації і демократизації на теренах Донбасу.

3. Значна частка ризиків пов'язана з поширенням несприятливих умов праці та життя населення. В економіці Донбасу переважають галузі, де найбільш поширені важкі та небезпечні умови праці. Так, у вугледобувній промисловості в 2013 р. більше 80% штатних працівників здійснювали трудову діяльність, що не відповідає санітарно-гігієнічним нормам, у сфері виробництва коксу та нафтоперероблення таких було 59%, у металургійному виробництві – майже 53%. А в цілому в Донецькій області 44%, в Луганській – 49% зайнятих працювали в таких умовах⁷⁸. Важкі та небезпечні умови праці виснажують життєві сили працівників, погіршують їх здоров'я, ведуть до передчасної смертності. Організація виробництва в галузях важкої промисловості здійснюється переважно на великих підприємствах, де трудова діяльність пов'язана не лише з важкими і небезпечними умовами праці, але й високим рівнем інтенсивності та цілодобовим режимом роботи. Це передбачає значно вищий рівень винагороди за працю. Однак навіть у вугільній промисловості

вона складає близько 130% до середнього рівня по області, а в інших видах промислової діяльності є нижчою. Такий рівень заробітної плати не компенсує усіх тих зусиль і ризиків, які склалися у промисловості Донбасу, вона є низькою і не забезпечує нормального відтворення життєвих сил працівників та добробуту їх родин. Окрім того, зайнятість на таких підприємствах пов'язана з жорсткою дисципліною праці та безправним становищем найманого працівника. Все це позначається і на способі життя населення, який характеризується мінімізацією життєвих благ, а в районах закриття шахт наближається вже до стану соціальної ексклюзії.

4. Окремі ризики пов'язані із тим, що в Донбасі довгі роки не було сформовано «критичної маси» людського та інтелектуального капіталу, відповідного статусу центрального регіону – творчої інтелігенції, студентів, науковців, за винятком працівників галузевої гірничої науки. На відміну від Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Донецьк ніколи не був «губернським» містом, що також наклало свій відбиток на соціокультурні характеристики його мешканців, обсяг «центральної» функції⁷⁹ і атмосферу в цілому. При створенні в 60-ті роки минулого століття низки інститутів НАН України в Донецьку, велика кількість їх співробітників була прибулими із інших регіонів – Росії, Києва, Західної України, для яких було створено привабливі умови праці і побуту. Однак в подальшому велика кількість наукових кадрів та представників творчої еліти мігрувала з Донбасу в інші регіони України і або інші країни, де була більш затребуваною.

5. Поширеність невігластва, різноманітних фобій щодо подій в Україні та стратегій її розвитку. В інтерв'ю соціолога, д.с.н. Оксани Міхеевої відзначено, що соціологічне дослідження настроїв мешканців Донецька, проведене у квітні 2014 р., засвідчило головний чинник нестабільності в житті міста – травмовану свідомість місцевого населення. Це обумовлено інформаційною ситуацією в регіоні. Майже половина мешканців Донецька отримувала інформацію про події у світі в інтернеті, 40% – із телебачення. Друкованих видань у Донецьку майже не читали. Більше третини донеччан довіряли українським ЗМІ, 23% – російським, а 32% не довіряли жодним. Якщо раніше страхи донеччан стосувалися переважно природних потреб: голод, знецінення гривні, то весною 2014 р. спрацювали страшилки про «бандерівців»: щонайменше 60% мешканців Донецька справді бояться радикально налаштованих мешканців Західної України, 47% донеччан у

⁷⁷ Яницький О.Н. Социология риска / О.Н. Яницький. – М.: Изд-во LVS, 2003. – 192 с.

⁷⁸ Стан умов праці найманих працівників у 2013 році. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2014. – С. 7-8.

⁷⁹ При проведенні в кінці 80-х років дослідженні наявності центральної функції у надвеликих міст України Донецьк опинився на останньому – шостому місці [Територіальні системи городських поселень Української ССР / Е.И. Питюрченко. – К.: «Наук. думка», 1983. – 205 с. – С.82-83].

квітні боялися центральної київської влади, понад третини – європейських і американських політиків. На Донбасі вірили, що на території України Європа та США воюють із Росією⁸⁰.

Не менш значний ризик-потенціал формувався і на національному рівні. Це пов'язано з такими негативними явищами:

відсутність дійсних реформ задекларованих в усіх сферах суспільства. В найпершу чергу це стосується модернізації економіки на інноваційній основі та підвищення її ефективності, детінізації, демонополізації, що є основою зростання добробуту населення. Поки що відсутні успіхи у подоланні корупції, реформуванні закостенілої бюрократичної системи, судової реформи тощо. Все це сприяє нагромадженню потенціалу негативізму в суспільному житті;

тривала нестабільність існуючого співвідношення політичних сил і впливів на усіх рівнях влади, постійна жорстка боротьба партій за представництво у владних органах на всіх рівнях, перманентний навколовиборчий ажіотаж 2004-2014 рр., що дезорієнтує населення, породжує сумніви у спроможності в Україні формування легітимної, дієздатної та ефективної влади, створення стабільної та незалежної держави. Опитування Центра Разумкова 2015 р. показали, що вважали Україну дійсно незалежною державою більшість опитаних в Центральному та Західному регіонах, на Донбасі (на підконтрольних Україні територіях) більшість притримувалися протилежної точки зору⁸¹;

відсутність активної державної культурної політики, яка б могла сформувати національний соціокультурний простір та інтегрувати суспільство. Вітчизняні дослідники підкреслюють, що історія та культура є не менш істотними чинниками ідентифікації національної свідомості. Для української нації, яка, з огляду на історичні обставини, тривалий час формувалася саме як «культурна» (Kulturnation), а не «державна» (Staatnation), вони є дуже важливим компонентом ідентичності. Будь-яка успішна політична нація має своє етнічне та мовно-культурне ядро, навіть коли вона формується за принципом «плавильного тигля», як американська. Для України культурні чинники є дуже важливими саме тепер, за недостатньої ефективності державних інституцій, незрілості політичних традицій та слабкості громадянських практик. За таких умов культурні складові української ідентичності спроможні зміцнити стабільність у країні⁸². Однак в Україні культурна сфера

розвивалась за залишковим принципом, що обумовило значні прогалини в найбільш масових та затребуваних видах мистецтва та засилля іноземного, здебільш російського, культурного продукту.

Окремо треба відмітити такий ризикостворюючий фактор, як прихильність певних державних діячів, а також діячів культури України до етноцентричної парадигми. Етноцентрична парадигма – це наслідок навіть не індустріальної, а доіндустріальної епохи. Політика соціокультурної уніфікації усього простору України, редукція усієї цивілізаційної основи до єдиної державно-визнаної етнокультури неприпустима в сучасному модернізованому суспільстві. Стале намагання очистити етнокультурну від «шкідливих» домішок призводить до її деградації, руйнації⁸³.

Принцип «одна нація, одна мова, одна церква» не тільки належить минулому і позаминулому століттю, а іншій епосі – індустріальній. Навіть в Західній Україні за оцінками соціологів він не набирає прихильників у половини опитаних. Але це не заважило його використанню як в довготривалому розколі України, так і в майже миттєвому сепаратистському сполоху. Донбас – це специфічна соціокультурна спільність, що виникла як синтез сукупності процесів (економічних, політичних і культурних), ні один з яких не може трактуватися як абсолютна детермінанта. В її основі лежить синтез двох основних (російської і української) і цілого ряду інших культур, який має не приводити до кризи будь-якої із її складових, але, навпаки, ще більше відкривати її внутрішній потенціал.

В загостренні протиріч на Донбасі вагому роль відіграли зовнішні ризики – інформаційна та територіальна політика Росії, яка спрямована на підірвання суверенітету й цілісності України.

Завдяки сучасним інформаційно-комунікаційним технологіям (ІКТ), здійснювалося формування потрібних регіональним владним і політичним структурам настроїв, установок, вимог тощо, які б забезпечували їх поточні і стратегічні інтереси разом із геополітичними інтересами сусідньої держави з її проектом «Русского мира». Інформаційно-ідеологічний стан в наші часи цілкомито є наслідком функціонування ІКТ, а також інших засобів ідеологічного впливу в межах регіону. Підпадаючи під вплив регіональних ЗМІ і поступово під російський інформаційний простір, масова свідомість населення Донбасу формувалась згідно із заданими

⁸⁰ "Если вместо головы снаряд...". Як формувалась ідентичність Донбасу. Ольга Клінова. Інтерв'ю з соціологом, д.с.н. Оксаною Міхеєвою [Електронний ресурс] // Українська правда. Історична правда. – 11.12.2014. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/12/11/146063/>.

⁸¹ Более 70% граждан поддерживают независимость Украины – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.unian.net/society/1113641-bolee-70-grajdan-pod-derjivayut-nezavisimost-ukrainyi-opros.html#>.

⁸² Експертна доповідь "Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm.

⁸³ Попов В.Б., цит. праця. – С. 135.

ними установками. Так само це стало фактором дезорганізації і дезінтеграції в Україні, якому довгі роки не надавалось належної уваги з боку центральної влади.

Одна з теорій потужного впливу масових комунікацій на населення – «формування порядку денного», яка пояснює методи підвищення інтересу громадськості до певних подій, особистостей, проблем, ідей через висвітлення їх в ЗМІ. Про нав'язливе використання ретроспективної символіки в ЗМІ вже йшлося. Інший хід російських піар-технологів – створення в соціальних мережах Інтернету так званих hate sites (місць ненависті), для яких вже існує спеціальний термін undernet. (на зразок мережного андеграунду). Треба також прийняти до уваги те, що одною із концептуальних засад нової російської ідеології поступово стає негативне ставлення до ЄС і особливо США, і відповідно до їх цінностей, демократичного устрою, що також є «на порядку денному» у ЗМІ.

Найбільша небезпека полягає в тому, що в сучасних умовах відбувається переміщення ІКТ із сфери соціальних комунікацій в сферу маніпулювання, чим створюються умови для необмеженого та небезпечного деструктивного впливу інформаційного простору на свідомість людини та її поведінку, і управління сприйняттям індивідом соціокультурної реальності, навіть конструюючи штучну соціальну реальність. В умовах втрати достовірності і довіри до реальних ЗМІ, люди все частіше звертаються до віртуального спілкування, до соціальних мереж, стаючи майже їх заручниками і одночасно пропагандистами. На численних форумах учасники обмінюються думкою щодо будь-яких явищ політики, культури, мистецтва, історичних подій тощо, і разом формують їх спільну оцінку. Це явище виникло на вільних, спонтанних засадах, але зараз вже повною мірою використовується в заданих цілях. Для цього створюються спеціальні (короткочасні) он-лайн спільноти, які займаються розміщенням в чатах, форумах, новинах повідомлень і коментарів необхідного змісту, укорінення його в суспільній свідомості. Потім через користувачів мереж розповсюджуються ідеї, які будуть підтримані і ретрансльовані великою кількістю таких самих користувачів, що вводяться в оману. Таке активне керування думкою громадськості, навіть створення штучної громадської думки отримало назву «астротурфінг», і доволі часто використовується політичними і провладними структурами у своїх цілях і намірах⁸⁴. Трансмійсний механізм астротурфінгу засновано на високому рівні довіри користувачів соціальних мереж один до одного.

Останнім часом почали застосовуватися такі технології маніпулювання свідомістю Інтернет-ко-

ристувачів – спеціальний найом Інтернет-коментаторів (в Китаї їх кількість досягає декількох десятків тисяч – «50-центові армія») і навіть є відомості про створення центрів для їх підготовки і виконання завдань, в тому числі і в Росії⁸⁴.

Таким чином, **можна зробити висновок**, що впродовж останніх двох століть на Донбасі сформовано значний за чисельністю людський потенціал, який має специфічну суперечливу регіональну ідентичність, сформовану в ході історико-культурного та соціально-економічного розвитку території. В умовах накопичення ризик-потенціалу на регіональному та національному рівнях та під впливом інформаційної війни, розв'язаної Росією, суперечності, закладені в регіональній ідентичності населення Донбасу, спрацювали в несподіваний руйнівний спосіб – викликали сепаратистський рух, підтриманий Росією, що призвело до масштабного збройного протистояння.

Наслідком є численні матеріальні та людські втрати, зниження обсягів економічної діяльності та доходів населення, розділення Донбасу на дві території – непідконтрольну та підконтрольну Україні.

Доля непідконтрольної території поки що не визначена, однак є ризик її втрати для України, оскільки впродовж останнього року там формується не український економічний та соціальний простір (рубльова зона, російські стандарти в бухгалтерському обліку, в освітніх закладах тощо), а соціокультурна орієнтація населення все більше віддаляється від України.

Існують суттєві проблеми і ризики для соціального розвитку на підконтрольній Україні території Донбасу. Вони пов'язані з проблемами безробіття та низьких доходів, наявністю значної кількості вимушених переселенців та потребами їх облаштування і підтримки. Слід відзначити, що і на підконтрольній Україні території значна частка населення має досить сильні проросійські настрої, ностальгію за втраченим радянським раєм та упереджене відношення до центральної влади України, звинувачуючи її у всіх бідах, що випали країні. Все це в сукупності може бути чинником подальшої нестабільності та соціального протесту.

Для подолання цих ризиків важливо розробити та реалізувати потужну програму відродження та більш тісної інтеграції Донбасу в економічний та соціокультурний простір України. Це можливе за умов економічного зростання, інтенсивної розбудови культурного потенціалу України, реальних реформ та забезпечення справедливості, вирішення проблем внутрішніх переселенців.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2015

Прийнято до друку 16.09.2015

⁸⁴ Корни夫ская В.О. Роль профессионализма в процессе преодоления информационной асимметрии /В.О.

Корни夫ская // Экономическая теория. – 2012. – №3. – С.42-50.